

در قرن شانزدهم میلادی/دهم هجری یکی از راه‌هایی که نسخه‌های خطی عربی/اسلامی، به ویژه قرآن و کتاب‌های ادعیه، به دست اروپاییان افتاد، از طریق غنائم جنگی و اموال مسروقه بود. به همراه داشتن آثار مذهبی در جنگ و مسافرت برای مسلمانان متدین امری متداول و معمول بود. بالمآل هنگامی که نیروهای جنگجوی اروپایی در دریای مدیترانه، یا دشت مجارستان، بر سربازان عثمانی چیره شدند، و یا هنگامی که دزدان دریایی اروپایی در سواحل افریقای شمالی بر ناوگان دریایی مسلمانان حمله بردند، غالباً کتاب‌هایی از این دست را در میان اموال اسیران و گروگان‌ها و یا مردگان باز می‌یافتند. حتی امکان دستیابی اتفاقی بر مجموعه‌ای کامل از نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های مساجد و مدرسه‌های شهرها و یا قلعه‌هایی که متصرف می‌شدند نیز وجود داشت. دزدان دریایی اسپانیایی در موقعیتی استثنایی قایقی را به تصرف درآوردند و در داخل آن کتابخانه سلطان مراکش را یافتند. البته پیشامدهای ناگهانی نیز می‌توانست به تخریب کتاب‌ها و دیگر اموال منجر شود. اما برخی از سربازان و دریانوردان مسیحی کتاب‌های عربی یافت شده را به عنوان نشان پیروزی و یا کالای تجاری نزد خود نگاه می‌داشتند. تجارت قرآن‌ها و نسخه‌های خطی نیز همانند سایر غنائم جنگی گسترش یافت. از همین طریق بود که برخی از این نسخه‌های خطی به مجموعه‌های شخصی شماری اندک از اروپاییان که علاقه‌مند و توانا به خواندن متون عربی بودند، راه یافت. تعداد دیگری از این نسخه‌ها به مؤسسات مهمی که مطالعات عرب‌شناسی را حمایت می‌کردند، عرضه شد. امروزه، تعدادی از این نسخه‌های

سرقت، جنگ و فراهم آوری نسخه‌های خطی عربی - اسلامی در اروپای دوره رنسانس

روبرت جونز

مترجم: شهرزاد داودی

چکیده: غنائم جنگی و تاراج از راه‌های انتقال قرآن و نسخه‌های خطی عربی - اسلامی به اروپا در دوره رنسانس است. پس از دستیابی اروپاییان به این نسخه‌ها ترجمه و تحقیق در باره آنها آغاز شد. کلیسا و مقامات مذهبی گاه به این گسترش کمک می‌کردند و گاه مانعی بر سر راه ترویج مطالعات عربی بودند. به تدریج با ترجمه متون عربی به زبانهای لاتین در مراکز آموزشی مهم اروپا، عقاید فلسفی و علمی در قرون وسطی گسترش یافت و دانش اروپاییان در مورد اعراب و اسلام تغییر یافت و در نهایت این تغییر موجب تولد شرق‌شناسی شد. در این دوره تحقیقات انفرادی رقابتی را میان محققان به وجود آورد که حاصل آن پیدایش نخستین نسل شرق‌شناسان بود. علاقه شرق‌شناسان به مطالعه متون عربی باعث گردآوری نسخه‌های خطی عربی، استنساخ نسخه‌های کمیاب، تألیف کتاب‌های عربی مورد استفاده اروپاییان، آموزش زبان عربی و بالاخره تأسیس چاپخانه شرقی شد.

کلید واژه: فراهم آوری؛ دزدی؛ غنائم؛ نسخه‌های خطی؛ خاورشناسان؛ رنسانس؛ چاپخانه شرقی.

✓ مشخصات مقاله چنین است:

Robert Jones, 'Piracy, War, and the acquisition of Arabic manuscripts in Renaissance Europe' in *Manuscripts of the Middle East*, vol. 2 (1987), pp. 96 - 111.

خطی عربی که منشاء مغربی و یا عربی دارند و از چهار یا پنج قرن پیش تاکنون از خسارت‌های ناشی از جنگ و سرقت مصون مانده‌اند، در کتابخانه‌های بزرگ اروپا نگهداری می‌شوند.

قرن شانزدهم میلادی/دهم هجری نخستین بار نبود که غربیان بدان ترتیب به کتاب‌های عربی دست یافتند و آخرین بار نیز نبود. انتقال دانش از اجهان اسلامی به لاتین در قرون وسطی در پی اشغال سیسیل و اسپانیا صورت پذیرفت؛ به ویژه آنکه اشغال شهر طلیطله/تولدو در سال ۱۰۸۵ م/۶۴۶ هـ. نسخه‌های خطی عربی و عرب زبانان محلی پرشماری را در اختیار محققان مسیحی قرار داد و در اوایل قرن دوازدهم/ششم، محققان مسیحی با حمایت اسقف اعظم، ریموندو (Raimundo)، از سراسر اروپا به آنجا سفر کردند تا با عرب زبانان در ترجمه متونی که مورد توجهشان بود، همکاری کنند. دوره استعماری گردآوری نسخه‌های خطی شرقی که متون عربی را نیز شامل می‌شد، به رشد و توسعه کتابخانه‌های اروپایی و مطالعات شرق‌شناسی کمک کرد. به عنوان نمونه تصرف سرینگپتم (Serangapatam) در سال ۱۷۹۹ م/۱۲۱۴ هـ. به دست نیروهای بریتانیا، تحت فرماندهی کلنل ولزلی (Wellesley)، دوک آینده ولینگتن (Wellington)، دستیابی به مقادیر قابل توجهی غنائم جنگی را در پی داشت که حتی در قیاس با سنگ ماه Wilkie Collins شگفت‌انگیزتر می‌نمود. این جنگ همچنین منجر به تصرف ۲۰۰۰ جلد نسخه خطی به زبان‌های عربی، فارسی، اردو و هندی گردید که تیپو سلطان آنها را گردآوری کرد. این نسخه‌های خطی بعداً مابین کتابخانه‌های بریتانیا در بریتانیا و هند تقسیم شد.^۲

با این حال، در آستانه قرن شانزدهم غلبه مجدد مذهب

کاتولیک بر گرانادا/غرناطه، نشان از احیای مطالعات عربی نداشت. گزارش‌هایی از سیاست کاردینال خمیز دُسینروت (Jiménez de Cisneros)، در خصوص تغییر دین مردم گرانادا در دست است که با سوزاندن هزاران نسخه خطی عربی در پلازا دُبیبارامبلا (Plaza de Bibarrambla) همراه شد و به روشنی با ایده آموزش عربی طی چهارصد سال پس از اشغال مجدد شهر تولدو مغایر بود. فرناندو دُتالاورا (Fernando de Talavera)، اسقف اعظم جدید گرانادا برخلاف ریموندو، اسقف اعظم تولدو، سرپرستی گروهی از مترجمان که متون کلاسیک مفقود شده را در میان نسخه‌های عربی بازمی‌یافتند، برعهده نداشت. در واقع او به پدرو دُآلکالا (Pedro de Alcalá)، کشیش اعتراف‌پذیر خود، مأموریت داد تا یک کتاب دستور زبان و فرهنگ لغات عربی بنویسد. این آثار در سال ۱۵۰۵ م/۹۱۱ هـ. با همکاری یک عالم محلی نوشته شد و در گرانادا به چاپ رسید. این امر بر تلاش از جانب اروپاییان در راه تهیه متون به زبان عربی به مقیاس وسیع آن مقدم بود.^۳ اما از آنجا که آنها قصد آموزش زبان مورسکویی (مسلمانان اسپانیایی) را به کشیشان داشتند، این کتاب‌ها را به زبان کاستیلی نگاشتند و به زبان عربی اندلسی آوانویسی کردند. نتیجه آن شد که این کار فرصت موعظه به یکی از لهجه‌های عربی را به واعظان می‌داد، اما به دانشجویی که می‌خواست زبان و خط عربی را بیاموزد یاری چندانی نمی‌رساند. در حقیقت، برخلاف انتظارات همگانی نوین در آن عصر، حضور مؤثر اقلیت اعراب اسپانیایی در اسپانیا و عکس‌العمل سرکوب‌گرانه مقامات کاتولیک با این اقلیت نشانگر این واقعیت است که محققان و کتابخانه‌های اسپانیایی نقشی مهم در ترویج دوباره مطالعات عربی اروپایی ایفا نکردند.^۴

۱. در مورد انتقال دانش در قرون وسطی در پی اشغال مسیحیان، نگاه کنید به:

Norman Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, London and Beirut, 1975, pp. 263-264;

W. Montgomery watt, *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh, 1972, p. 60;

Maxime Rodinson, "The Western Image and Western Studies of Islam" in *The Legacy of Islam*, ed. Joseph Schacht and C. E. Bosworth, Oxford, 1974, p. 15.

2. Denys Forrest, *Tiger of Mysore. The Life and death of Tipu Sultan*, London, 1970, pp. 301-302;

Charles Stewart, *A descriptive Catalogue of the Oriental Library of the late Tippoo Sultan of Mysore ...* Cambridge, 1809.

3. Pedro de Alcalá, *Arte para legeramente saber la lingua araviga. Vocabulista aravigo en letra castellana*, Granada, 1505.

نگاه کنید به: کتاب‌شناسی استاندارد انتشارات عربی پیش از قرن نوزدهم؛

Christian Friedrich von Schnurrer, *Bibliotheca Arabica*, Halle, 1811 (reprinted Amsterdam, 1968), pp. 16-19, no. 37.

۴. نمونه‌ای از انتظارات آن عصر که اسپانیا می‌توانست متون عربی را تهیه کند در ASE یافت می‌شود:

Stamperia Orientale, Filza 5, fols. 158, 169, 202, 208, 214, 215;

نامه‌هایی از فابریتیو کاپوتی (Fabritio Caputi) در مادرید خطاب به جیوانی باتیستارایموندی (G. B. Raimondi) در ژم از تاریخ ژانویه تا آوریل ۱۵۹۲ م. در این نامه‌ها کاپوتی از پیشنهاد چاپ یک کتاب دستور زبان و فهرست لغات عربی (به ویژه تألیف آلکالایی) خبر داد، او امیدوار بود که کتاب دستور زبان و فرهنگ تألیف نیکولاس کلناردوس (Nicolas Clenardus) را به دست آورد، و امکان دسترسی به نسخ خطی عربی در شهر قرطبه (کردوا) را داشته باشد. در مورد وضعیت رو به زوال مطالعات عربی در شهر سالامانکا در ملاقات کلناردوس نگاه کنید به:

Marcel Bataillon, "L'Arabe à Salamanque au temps de la Renaissance", in *Hespéris*, xxi, 1935, 2-3, pp. 1-17.

نه ابزاری برای آموزش زبان عربی بر جای گذاشتند. همان گونه که توماس ارپینیوس (Thomas Erpenius / ۱۵۸۴-۱۶۲۴م.) استاد عربی دانشگاه لیدن، اظهار داشت، برای نسل جدید دانشجویان در سال ۱۶۲۰م. ۱۰۳۷هـ. دستیابی به کتاب‌های عربی، معلمان و کتاب‌های مقدماتی زبان، امتیاز ویژه‌ای بود که دارا بودن آن برگ برنده‌ای به شمار می‌آمد.^۵

در اوایل قرن شانزدهم/دهم، نخستین نسل شرق شناسان که توجه خاصی نسبت به زبان عربی داشتند: آگوستینو یوستینیانی (Agostino Giustiniani / ۱۴۷۰-۱۵۳۶م.)، یوهان آلبرشت فن ویدمانشتر (Albercht von Widmanstetter / Johann / ۱۵۰۶ - ۱۵۵۷م.)، کاردینال اجیدیدو (Egidio) از ویترو و دستیار مکالمه عربی او لئون آفریقایی (Leo Africanus / متولد ح. ۱۴۹۰م.)، تسنو امبروجیو (Teseo Ambrogio / ۱۴۶۹-۱۵۴۰م.)، نیکولاس کلناردوس (Nicolas Clenardus / ح. ۱۴۹۳ - ۱۵۴۲م.)، به ویژه گیوم پوسترل (Guillaume Postel / ۱۵۱۰ - ۱۵۸۱م.)، دامنه توجه خود را به غلبه بر نسل دوم گسترش دادند.

این عرب شناسان تغییر قرن را در طول عمر چهل ساله توماس ارپینیوس پشت سر گذاشتند، هنگامی که تلاش برای دستیابی به منابع عربی، عرب زبانان و دست نوشته‌های عربی، تألیف دستور زبان توصیفی عربی و فرهنگ لغت مورد استفاده اروپاییان با جدیت خاص دنبال می‌شد، در پاریس گروهی متشکل از اسحاق کازیون (Isaac Casaubon / ۱۵۵۹-۱۶۱۴م.)، اتین هوبرت (Etienne Hubert / ح. ۱۵۶۸-۱۶۱۴م.) و دیگر دکتر عرب شناس پادشاهی فرانسه، فرانسوا ساواری دُبرو ترک و مارونیش مشغول فعالیت بودند. در لندن، ویلیام بدول (William Bedwell / ۱۵۶۳-۱۶۳۲م.)، کشیش محلی تاتنهام (Tottenham) در وین کتابدار کتابخانه سلطنتی سیاستین تنگناگل (Sebastian Tengnagel / ۱۵۷۳-۱۶۳۶م.) به همراه کاتب ترکش، در هایدلبرگ، یاکوب کریستمان (Jacob Christmann / ۱۵۵۴-۱۶۱۳م.) در این زمینه فعالیت می‌کردند، در لیدن، فرانسیسکو رافیانگیوس (Franciscus Raphelengius / ۱۵۳۹-۱۵۹۷م.)، داماد کریستف پلانتنین، محقق و چاپخانه دار و همچنین ژوزف

این رواج شگفت آور در دیگر سرزمین‌های اروپایی - که هرگز ارتباط پایداری با فرهنگ اسلامی نداشتند - نیز رخ داد. عرب شناسان دوره رنسانس، که می‌توانیم آنها را این گونه بنامیم، خود را تداوم بخش و اصلاح گر کار پیشینیان خود می‌دانستند و تلاش‌های آنها نمایانگر آخرین تجدید ترجمه در دوره قرون وسطایی ترجمه بود. به هر حال، در همان زمان آنها بر برخی از اهداف و روش‌های محققان و چاپگران متون یونانی قرن پانزدهم/نهم پیشی گرفتند و همانند مطالعات یونانی دوره رنسانس، مطالعات و چاپ آثار عربی قبل از گذر از آلپ و راه یافتن به اروپای شمالی، ابتدا در ایتالیا رونق یافت.

تا اوایل قرن هفدهم/یازدهم، مراکز آموزشی همان اندازه که پراکنده بودند، در فرهنگ، نگرش و شرایط محیطی نیز تفاوت داشتند. مراکزی مانند رم، وین و لندن و یابرسلاو، هایدلبرگ و پاریس می‌توانند به محققان دانش عربی و مجموعه‌های نسخه‌های خطی عربیشان، که در آن مناطق کاملاً بی سابقه بود، افتخار کنند. باید توجه کرد که این دانش پژوهان همه کارها را انجام ندادند همانند همکاری در جریان آموزش اروپاییان که مرهون مترجمان قرون وسطایی متون عربی به لاتین است؛ اما با فراهم آمدن امکان مواجهه مستقیم با متون عربی در اروپا، عرب شناسان قرون وسطی قواعد جدیدی را ابداع کردند که طبیعت دانش اروپایی را در مورد اسلام، اعراب، زبان شناسان و آموخته‌هایشان کاملاً تغییر داد و برای بسیاری از صاحب نظران این تغییر دلالت بر امری مهم تر از انتقال عقاید فلسفی و علمی در قرون وسطی دارد. این تغییر از تولد شرق شناسی خبر می‌داد.^۵

در طول دوره رنسانس، دستاورد اروپایی آموزش عربی در فضایی رقابتی، از طریق فعالیت‌های مداوم معدودی محقق به طور انفرادی گسترش یافت و گاهی به واسطه جذب منابع مالی کوچک حمایت می‌شد. اینها نیز، همان گونه که بعداً خواهیم دید، تا حدی شامل نسخه‌های خطی که به عنوان غنیمت جنگی به دست آمدند، می‌شد. مترجمان پر آوازه قرون وسطی برای جانشینان خود، نه مجموعه‌های قابل ملاحظه‌ای از نسخه‌های خطی عربی و

5. Rodinson, *op. cit.*, pp. 34-37 (5. The birth of Orientalism).

6. Thomas Erpenius, *Orationes tres de Linguarum Ebraeae, atque Arabicae Dignitate*, Leiden, the author's press, 1621, p. 94. "Thomas Erpenius (1584-1624) on the Value of the Arabic Language"

برای چاپ انگلیسی سخنرانی نگاه کنید به: ترجمه از لاتینی از روبرت جونز (Robert Jones) در نشریه:

Manuscripts of the Middle East, 1, 1986, pp. 15-25.

(و برای ترجمه فارسی آن نگاه کنید به: نامه بهارستان، سال ۱۳۷۹)، ص ۱۰۱-۱۱۰.

ژوست اسکالیزه (Joseph Justus Scaliger/۱۵۴۰-۱۶۰۹م.) که از متنفذین بود، در زمینه زبان عربی فعالیت می‌کردند. درم جیوانی باتیستارایموندی (Giovanni Battista Raimondi/ح. ۱۵۳۶-۱۶۱۴م.) اداره چاپ و نشر کتب عربی را برای چاپخانه شرقی مدیچی، که در سالگرد تولد اریپنیوس گرند دوک آینده توسکانی، فردیتاندو د'مدیچی (Ferdinando de' Medici) تأسیس شد، به عهده داشت. در برسلاو، پتر کیرستن (Peter Kirsten/۱۵۷۵-۱۶۴۰م.) ابن سینا شناس فعالیت داشت.^۷

هر دو نسل محققان پیشکسوتانی بودند که شرایط لازم را برای مجموعه داران و کتاب‌شناسان بزرگ نسخه‌های خطی عربی در قرن هفدهم/یازدهم - گلیوس (Golius)، پوکوک (Pococke)، وارنر (Warner)، هاتینگر (Hottinger)، دهربلوت (d'Herbelot) و دیگران فراهم آوردند. پیش از قرن شانزدهم/دهم، محققان و کتابخانه‌های اروپایی به طور پراکنده معدودی نسخه خطی فراهم آوردند. ما از نسخه‌های خطی عربی که در کلانی (Cluny) و کتابخانه کلیسای اسقفی در یورک (York) در قرون وسطی وجود داشته است، اطلاع داریم؛^۸ و در نیمه دوم قرن پانزدهم، دو نفر اومانیست به نام‌های جورجیو والا (Giorgio Valla) و جیوانی پیکودلا میراندولا (Giovanni Pico della Mirandola) به ترتیب تعداد پنج و هفت نسخه خطی عربی داشتند.^۹ پنجاه و هفت نسخه خطی عربی نیز به کتابخانه واتیکان راه یافت که ممکن است از ابتدای کار کتابخانه در سال ۱۴۵۰م./۸۵۴ه. بوده و یا از طرف هیأت سیاسی یوحنا یازدهم پاتریارک قبطی به شورای فلورانس در ۱۴۴۱م./۸۵۴ه. اهدا شده و به ایتالیا آورده شده باشد.^{۱۰} طی دوران شکل‌گیری، که در این مقاله بدان پرداختیم،

در طول قرن شانزدهم/دهم و دوره زندگی توماس اریپنیوس، هجوم نسخه‌های خطی عربی به اروپا، به لحاظ شرایط مختلف، به طور نامنظم افزایش یافت. در میان عرب‌شناسان کسانی بودند که تهوّر جسمی را با کنجکاوای ذهنی درآمیختند و مسافرت‌های پرمخاطره‌ای به آفریقای شمالی، قلمرو عثمانی، ایران و هند با هدف آشکار یادگیری زبان عربی و دیگر زبان‌های شرقی در جستجوی نسخه‌های خطی عربی انجام دادند.

آندره آپاگو (Andrea Alpago) (د ۱۵۲۰م) در میان عرب‌شناسان دوره رنسانس استثنا بود. او بیشتر عمرش را در دمشق گذراند و به هیأت سیاسی و نیزی ملحق شد. وی به نحو گسترده‌ای در نقاط مختلف قلمرو اعراب در جستجوی نسخه‌های خطی مسافرت کرد، اما بر ما روشن نیست که بر سر مجموعه‌اش چه آمد.^{۱۱} از دیگر سو گیوم پوستل، پس از سفر کوتاه سیاسی به شرق، مجموعه چشمگیری از نسخه‌های خطی عربی را به وطنش آورد؛ این نسخه‌های خطی تأثیر قابل توجهی بر روی عرب‌شناسان بعد از او گذاشت. نیکولاس کلناردوس (Nicolas Clenardus) از وضعیت رو به زوال مطالعات عربی در سالانکا ناامید شد و در جستجوی متون عربی به فاس (مراکش) سفر کرد، اما از فعالیت او برای فراهم آوردن نسخه‌های خطی که می‌خواست، ممانعت به عمل آمد.^{۱۲} یک نسل بعداً تین هویرت در طول دیدارش از سلطان در فاس به جمع‌آوری نسخه‌های خطی پرداخت و پس از بازگشتش به پاریس معاصرین وی از کار او قدردانی کردند. فرانسوا ساواری د'بروک [حضور] بیست و دو ساله‌اش در استانبول با سی سال [اقامت] آندره آپاگو در دمشق برابری می‌کرد، روی هم رفته مجموعه عظیمی از نسخه‌های خطی با خود به وطنش آورد.^{۱۳}

۷. قصد ندارم در اینجا کتاب‌شناسی نوشته‌های فرعی عرب‌شناسان در دوره رنسانس را ارائه دهم. در این باره نگاه کنید به پژوهش‌های آلسترهامیلتون تحت عنوان:

William Bedwell the Arabist 1563-1632. Leiden, 1985.

و فهرست منابع Philologia Orientalis, Leiden 1976 and 1983 (کاتالوگ فروش که ریک اسمیتکمپ Rijk Smitskamp برای انتشارات بریل تهیه کرده است).

8. Karl H. Dannenfeld, "The Renaissance Humanists and the knowledge of Arabic" in *Studies in the Renaissance*, 1955, II, p. 100, note 25.

9. *Ibid.*, p. 101.

10. Giorgio Levi della Vida, *Ricerche sulla Formazione del più antico fondo dei Manoscritti orientali della Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano, 1939 (*Studi e Testi*, 92), pp. 32-33, 83-85.

11. Marie - Thérèse d'Alverney, "Avicenne et les Médecins de Venise" in *Medioevo e Rinascimento*, 1955, (*Studi in Onore di Bruno Nardi*), p. 185.

12. Bataillon, *op. cit.*, *passim*.

۱۳. نگاه کنید به مقالات و یادداشت‌های Gérard Duverdier در فهرست نمایشگاه:

Le Livre et le Liban, ed. Camille Aboussouan, Paris, 1982, *passim*.

شخصی و بین گروهی که مارا با چنین دلایل توهین آمیزی از شایستگی های آشکار محققان، همانند عرب شناسان - اسکالیزه، ارپینیوس و ساواری دُ برو، به ویژه به ترتیب نسبت به کریستمان، انتونیدس، کیرستن و هوبرت معترض بودند - به حال خود گذاشت، پشتازان اطلاعات مشخصی را مبادله کردند. آنها راجع به محل و محتوای نسخه های خطی عربی در کتابخانه های مختلف اروپا در آن زمان با هم صحبت کردند و از مجموعه های دیگر نیز استفاده کردند. نسخه های خطی عربی که پوستل نزد هیأت منتخب هایدلبرگ، اتوهاینریش در ۱۵۵۵م/۹۶۳هـ، گرو گذاشت و در کتابخانه پالاتین تا ۱۶۲۲م/۱۰۳۰هـ، (زمانی که به واتیکان منتقل شدند^{۱۴}) باقی ماند، بر طرفدار بود؛ کازیون، کریستمان، کیرستن، تنگانگل و ارپینیوس همگی به این نسخه ها مراجعه کردند، امانت گرفتند و یا استنساخ کردند. این طور نیست که گردآوری نسخه های خطی در طول این دوره و رشد علمی این متون تنها به طریقی سازمان یافته پیشرفت کرده باشد، مانند نتیجه انتخاب های سنجیده ای که به توسط محققان اروپایی انجام دادند، پیش از اینکه گلیوس یک نسخه از فرهنگ زندگی نامه این خلکان [وفیات الاعیان] را از احمد بن قاسم در سفی (Safi) در ۱۶۲۴م/۱۰۳۴هـ،^{۱۵} تهیه کند، اطلاعات بسیار محدودی

ارپینیوس مدعی شد که حیوانی باتیستا رایموندی برای آموختن زبان عربی به خارج سفر کرد^{۱۶} و دفتر خاطرات مسافرت از هرمز تا شهر حلب که نوشته اوست این ادعارا ثابت می کند.^{۱۷} خواه رایموندی نسخه های خطی را با این روش به دست آورده باشد یا نه، او موقعیت خوبی برای برقراری ارتباط نزدیک با نمایندگان مبلغان مذهبی و سیاسی خاور دور و نزدیک داشت، به ویژه حیوانی باتیستا بریتی (Giovan Battista Britti) و جرولمو (Gerolamo) و جیان باتیستا و کیتی (Gioambattista Vecchietti).^{۱۸} از وین، سباستین تنگانگل (Sebastian Tegnagel)، که هرگز اروپا را ترک نکرد، با مترجمان سلطنتی در استانبول: یوهانس پائولوس آلبانوس (Johannes Paulus Albanus) در دهه دوم قرن هفدهم ریزادهم و میکله دسکیه (Michele d'Asquier) در نیمه دهه ۱۶۲۰م/۱۰۳۰هـ، تماس داشت^{۱۹}؛ همین گونه باخانه به دوش قبطی مصری به نام یوسف بن ابودقان (یوسف برباتوس) که همزمان با دسکیه (d'Aquier) در استانبول بود ارتباط داشت.^{۲۰} برای دیگران مثل ارپینیوس یا ژان باتیسته دوآل (Jean - Baptiste Duval)، و نیز فرصت بسیار خوبی را برای خرید برخی نسخه های خطی و یادگیری زبان عربی و ترکی، به روش ابتدایی، از بازرگانان و مترجمان فراهم کرده بود.^{۲۱} از این گذشته، با وجود رقابت های

14. Erpenius, *op. cit.*, p. 74; Jones, *op. cit.*, p. 22.

15. ASF, *Stamperia Orientale*, Filza 3, fols. 1^r-5^v "viaggio per terra de india (sic) Orientale à Venetia".

شرح مسافرت زمینی از هرمز از طریق ایران به آلب، تریبولی و از آنجا به ونیز از راه کرفو (Corfu) که بین ماه های فوریه و دسامبر ۱۵۷۵م، انجام شد. هر دو منبع برای مسافرت رایموندی به شرق از G. E. Saltini در مقاله اش تحت عنوان:

"Della Stamperia Orientale Medicea e di Giovan Battista Raimondi", in *Giornale Storico degli Archivi Toscani*. 1860, 4, p. 265. ارجاع داده شده است.

16. ASF, *Stamperia Orientale*, Filza 2, doc. XXV.

روز شمار وقایع رُم در سال های ۱۵۹۰م. و ۱۶۱۰م. از رایموندی و حاوی جزئیات اقدامات کارگزارانش.

17. Franz Unterkircher, "Sebastian Tegnagel" فصل دوم در *Die Geschichte der Osterreichischen Nationalbibliothek*, ed. Joseph Stummvoll, Vienna, 1968. (*Museion*, Neue Folge, Reihe 2, Bd. 3, pp. 129-145).

ÖNB.Cod.8997, fols. 52^r-53^r.

فهرست کتاب های عربی و ترکی که تنگانگل از آلبانوس (Albanus) خواست آنها را در استانبول در سال های ۱۶۱۳ و ۱۶۱۷م، پیدا کند. از دکتر ماوت (M. E. H. N. Mout) به خاطر این که توجه مرا به مکاتبات تنگانگل در وین جلب کرد، سپاسگزارم.

۱۸. مکاتبات دسکیه به تنگانگل در حال حاضر در:

ÖNB Cod. 9737s, fol. 313, dated Ofen 26 September 1624; Cod. 9737t, fol. 22, dated Komorn 4 April 1625; fols. 167-168; [Istanbul, 1627]; fols. 169-170, dated Prague 9 February 1628. Letters from Joseph Barbatus in Istanbul to Tegnagel in ÖNB, Cod. 9737t, fols. 1-2, dated 3 January 1625; fol. 152, dated 29 July 1627.

19. BNP, MS Arabe 4338.

(فرهنگ عربی به لاتین، نسخه خطی | Duval که در سال ۱۶۱۰م. در ونیز تألیف شده است). نگاه کنید به پیشگفتار، پاریس، ۱۶۱۳م. ص ۱۰۰۱.

"Et licet illa in civitate Neptunia [Venice], multi istius linguae [Arabic] periti passim reperiantur, pauci tamen illam legere, aut ad normam congrui usus dictiones suas revocare, legitima observatione dignoscunt."

این نسخه خطی به همراه یادداشتی از Gérald Duverdiere در *livre et le Liban*, P. 204, no. 75 قرار دارد.

20. Levi della Vida, *op. cit.*, pp. 290-318.

21. M. Th. Houtsma (ed.), *Uit de Oostersche Correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner*, Amsterdam, 1887, letter VI, pp. 28-29.

از نویسندگان عرب و آثار آنها در اختیار اروپاییان بود. همان گونه که اریپنیوس در سخنرانی‌هایش برای شنوندگانش اظهار کرده، و ما می‌توانیم در حواشی که بر برخی از نسخه‌های خطی عربی نوشته یا ارجاع داده است ببینیم، او از ادبیات عربی تأثیر پذیرفته بود و از تعدادی از نویسندگانی که در آن نسخه‌های خطی استناد شده، آموزش دیده بود. با وجود این به سختی می‌توان در این خصوص، اثر یا نویسنده خاصی را نام برد.

نظر اروپاییان در مورد بازیابی آثار لاتین و یونانی گمشده در میان نسخه‌های عربی توجه را به جستجوی بر روی متون خاص معطوف داشت، اشتیاق عرب‌شناسان بر تکمیل نسخه‌های لاتین آثار عربی در قرون وسطی نیز به همین نحو است. متون عربی ابن سینا و رازی که برای مثال، مکرراً در طول دوره رنسانس به سبک قدیم لاتینی تجدید چاپ شد، چاپ اصلیش بیشتر در میان عرب‌شناسان مورد درخواست بود.^{۲۲} کتابی که در سطح وسیعی منتشر شد و اطلاعات دست اولی از نویسندگان عرب و آثارشان در نیمه دوم قرن شانزدهم/دهم می‌داد و وصف افریقا (Description of Africa) از لئون آفریقایی بود. حسن بن محمد بن وزان زیاتی متولد غرناطه (گرانادا) در فاس فارغ التحصیل شد - و در همان جا بود که بعداً سلطان وی را برای مأموریت‌های مختلف سیاسی و بازرگانی استخدام کرد. او در بازگشت از یک دیدار به مصر در جریبه به دست دزدان دریایی سسیلی اسیر شد و در ۱۵۱۸م/۹۲۴هـ. به رُم آورده شد و به پاپ [غسل] لئون دهم معرفی شد. پس از یک سال اسارت، با نام پاپ تعمیم داده شد و با تعدادی از محققان از قبیل کاردینال اجیدو (Egidio) در مطالعات عربی همکاری کرد. کتابش تحت عنوان وصف [افریقا] (Description) تا سال ۱۵۵۰م/۹۰۷هـ. چاپ نشد، اما پس از نخستین چاپش به زبان ایتالیایی، چاپ‌های دیگر آن به زبان‌های مختلف اروپایی منتشر گردید.^{۲۳} یک قرن پس از اینکه لئون به رُم آمد، هنوز دقیق‌ترین اطلاعات کتاب‌شناسی که در لیدن

در اختیار اریپنیوس قرار داشت، همانهایی بود که در کتاب وصف لئون آمده بود؛ و اریپنیوس بیش از یک بار در سخنرانی‌هایش به عربی از لئون نقل کرده است. وانگهی، این آثار تألیف نویسندگانی بود که لئون به آنها ارجاع داده، و اریپنیوس با کمک شاگردش یاکوب گلیوس (Jacob Golius)، و دستیارش احمد بن قاسم از فاس در افریقای شمالی جستجو کرده است.^{۲۴}

اگر چه این نوع کاوش‌های مستقیم برای متون خاص می‌تواند موفقیت‌آمیز باشد، اما شانس، نقش مهم‌تری را در انتقال نسخه‌های خطی عربی به اروپا ایفا کرد. در اواخر ۱۵۷۷م/۹۸۵هـ. و اوایل ۱۵۷۸م/۹۸۶هـ.، پاتریارک یعقوبی انطاکیه، ایگناتیو نعمت‌الله به رم پناهنده شد و این امر در موقعیتی که تاحدی حیرت‌انگیز است، اتفاقی استثنایی بود که خوشبختانه به تأسیس چاپخانه شرقی مدیچی کمک کرد: پاتریارک نه تنها دانش شفاهی عربی و سریانی، بلکه کتابخانه نسخه‌های خطی عربی و سریانی خود را به ارمغان آورد.^{۲۵}

غارت و چپاول، بدترین شکل فراهم‌آوری نسخه‌های خطی بود که هیچ‌گونه کنترل کتاب‌شناختی بر روی آن نبود. کتاب‌هایی که به عنوان غنیمت جنگی و اموال مسروقه ضبط می‌شدند، اغلب حاوی نوشته‌هایی بودند که با افتخار شرایط فراهم‌آوری آنها را ذکر می‌کرد؛ و با جمع‌آوری و یکی کردن این نوشته‌ها با شرح وقایع در کتاب‌های تاریخ می‌توان تصویری از این گونه گردآوری در قرن شانزدهم/دهم و اوایل قرن هفدهم/یازدهم ساخت. در ذیل نمونه‌هایی آورده شده است:

در طول اولین محاصره وین به دست دولت عثمانی در ۱۵۲۹م/۹۳۶هـ.، یکی از شهروندان به نام یوهان ترابرگر (Johan Traberger) شعرهای بی‌مایه‌ای به آلمانی سروده بود و آنها را در یک کتاب دعای کوچک اسلامی نوشته و به زبان ترکی که آموخته بود، شرح داده بود. در شش بیت

۲۲. در مورد برگزیده‌ای از ویرایش‌های رازی و ابن سینا به لاتین نگاه کنید به:

Rafaela Gonzalez Castrillo, *Rhazes y Avicena en la biblioteca de la facultad de Medicina de la Universidad Complutense* .... Madrid, 1984.

۲۳. *Encyclopaedia of Islam*, V, Leiden, 1983, pp. 723-724.

۲۴. Erpenius, *op. cit.*, pp. 52, 59, 60; Jones, *op. cit.*, pp. 18-19.

در مورد اریپنیوس و لئون آفریقایی نگاه کنید به:

W. M. C. Juynboll, *Zeventiende - eeuwse Beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht, 1931, pp. 76-77.

برای تحقیق در مورد نسخه‌های خطی، اثر ابن خلدون، مسعودی، ابن الرشیق، و حریری (که لئون آفریقایی از همه آنها نام برده است) نگاه کنید به:

Houtsma, *op. cit.*, letters V, VI, pp. 24-33.

۲۵. Giorgio Levi della Vida, *Documenti intorno alle Relazioni delle Chiese Orientali con la S. Sede durante il Pontificato di Gregorio XIII*, Città del Vaticano, 1948 (*Studi e Testi*, 143).

در ۲۶ جولای ۱۵۳۵ م. برنارد ریپارولی (Bernardo Riparoli) کتاب نسخه مملوکی از جلد چهارم مجموعه مشهور حدیث بخاری به نام صحیح را از مسجدی در تونس آورد. این نسخه خطی سپس به کتابخانه پالاتین (Palatine) در هایدلبرگ آورده شد؛ و پوستل آنها را به همراه تعداد زیادی نسخه خطی عربی به نزدهیات منتخب (Elector)، گرو گذاشت که بعداً به کتابخانه واتیکان منتقل شد.^{۳۰} تکه ای از یک نامه که تنگناگل در حدود ۱۶۲۴ م. / ۱۰۳۴ ه. دریافت کرد، نسخه های خطی عربی موجود در کتابخانه ماکسیمیلیان دوک باواریا شرح می دهد که شامل یک قرآن بود که در تونس به غنیمت گرفتند. "Alcoranus ex direptione Tunnetana"^{۳۱} این لغات در نخستین ورق یک قرآن اندلسی ذکر گردیده که در سال ۱۶۲۴ ه. / ۱۲۲۶ م. در سویل (Seville) کتابت شده است و هم اکنون در مونیخ نگهداری می شود.^{۳۲} این قرآن قبل از اینکه به کتابخانه دوک منتقل شود به عرب شناس آلمانی، یوهان

آن شرح داده بود که چطور ترابرگر کتاب را از یک مزدور که آن را از یک اردوگاه عثمانی در یک خانه سوخته متروکه در خارج از شهر برداشته بود، خریده است.^{۳۳} (محاصره بزرگ دیگر وین در ۱۶۸۳ م. / ۱۰۹۵ ه. همه کتب ادعیه مسلمانان را در اختیار اروپاییان گذاشت).^{۳۴} محاصره و غارت تونس به دست امپراتور شارل پنجم در سال ۱۵۳۵ م. / ۹۴۲ ه. تراج نسخه های خطی به ویژه قرآن ها را از مساجد و کتابخانه های شهر به همراه داشت.^{۳۵} ظاهراً گزیده ای از یک قرآن که به خط درشت مغربی نوشته شده بود به دست بارون یوهانس مارکارت فن کانگبک (Johannes Marquart von Kungbeck)، به عنوان یادبود در ۲۱ جولای ۱۵۳۵ م. / ۹۴۲ ه. از تونس آورده شد. در هر حال، نسخه بعدی اروپایی از متن عربی و دستخط صریح بارون به آلمانی را کتابخانه دانشگاه گرونینگن (Groningen) در سال ۱۷۷۶ م. / ۱۱۹۰ ه. به دست آورد.^{۳۶}

26. Daniel von Nessel, *Catalogus sive Recensio Specialis omnium Codicum Manuscriptorum Graecorum, nec non Linguarum Orientalium, Augustissimae Bibliothecae Caesariae Vindobonensis ...* Vienna and Nürnberg. 1690. Pars VII, no. 273.

"Als man Zahl 1529. Jahr

Diß Buechlin erobert war

Zu Wien vor der grossen Statt

Als der Tuerk die belegert hatt

In deß Tuerken Veldlaeger dauß [sic]

In einem oeden verprenten Hauß

Darin Tuerken gelegen sind

Nach dem sie wieder abzogen sind

Durch ein Landsknecht zart

Mir Johan Traberber verkaufft wart

Als ich in der Statt Wienn gelegen

Und sambt andern hab helffen verwaren".

27. ÖNB, A. F. 527. یک کتاب دعای عربی، Gustav Flügel, *Die Arabischen, Persischen, und Türkischen Handschriften zu Wien*, III. Vienna. 1867, p. 156, no. 1719.

دست نوشته زیر بر روی برگ اثبت شده است.

"Dises Bichel ist in der Belagerung Wienn von p. Willibalt von Steyr bekummen worden Anno 1683 in den Monat September". ÖNB, Mxt. 205. Flügel, III, p. 153, no. 1714.

دست نوشته زیر در داخل جلد قسمت بالاثبت شده است:

"Bettbüchlein So im Monat Septemb. A° 1683 bey der den 12 dito beschehnen entsetzung der Statt Wienn, in dem verlassnen Türkhischen Lager ist gefunden worden".

۲۸. نگاه کنید به:

P. Alberto Guglielmotti, *Storia della Marina Pontificia*, Roma, 1886. III, (2) pp. 406 - 409; and Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, Pest, 1828, p. 174.

29. Groningen University Library, MS. 468, fols. 1-53.

نسخه اروپایی برگزیده ای از قرآن به خط درشت مغربی، نگاه کنید به:

H. Brugmans, *Catalogus Codicum Manu Scriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae*, Groningen, 1898, p. 525.

این دست نوشته در آخرین صفحه دست چپ برگ اثبت شده است:

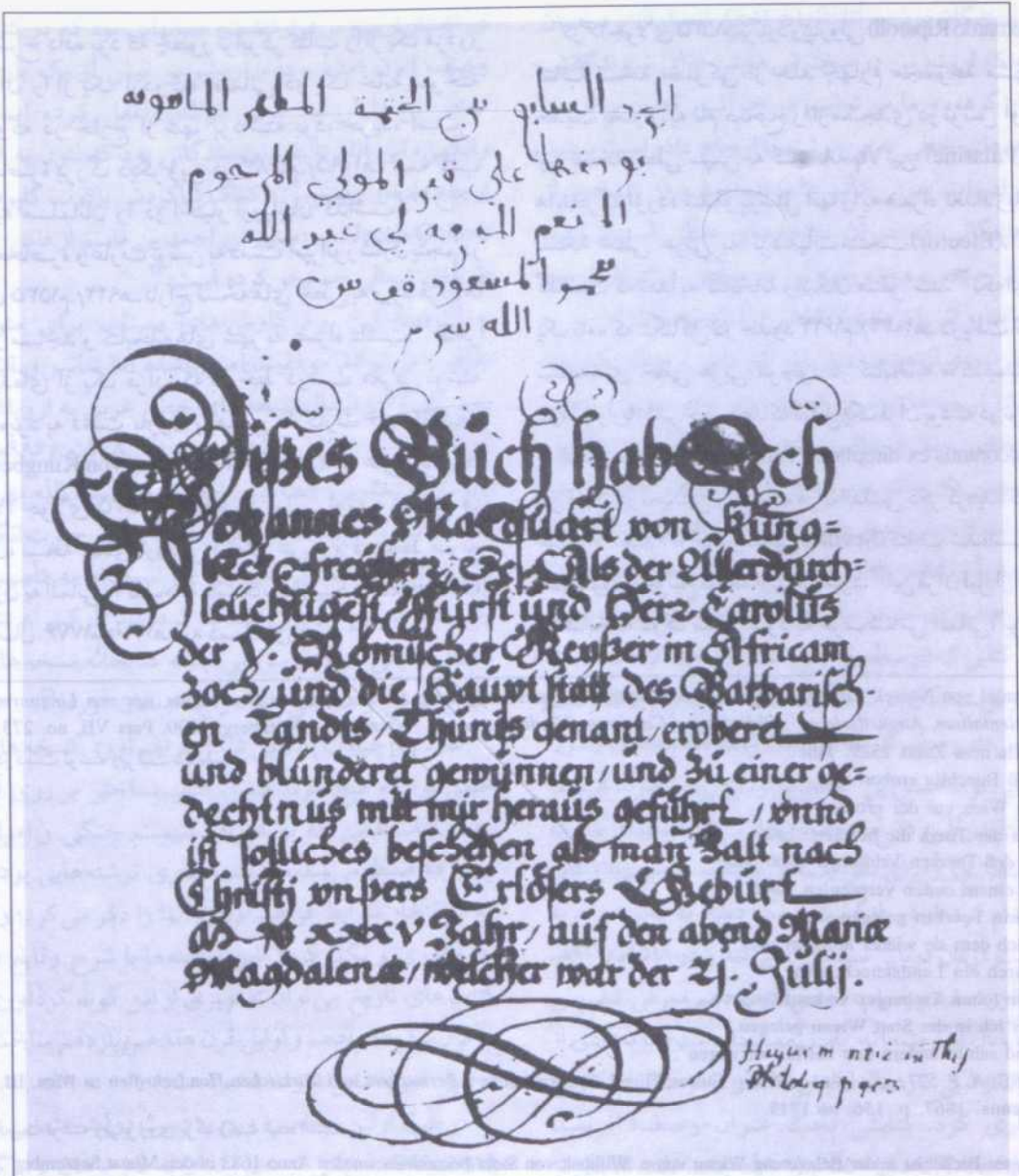
"Dißes Buch hab Ich / Johannes Marquart von Kung / beck Freyherr etc. als der allerdurch / leuchtigest Fürst und Herr Carolus / der V. Römischer Keijßer in Africam / zoch, und die Haupt Statt des Barbarisch / en Landts. Thunis genant, erobert / und blünderet gewonnen, und zu einer ge / dechtnus mit mir heraus geführt, unnd / ist solliches beschehen als man zalt nach / Christi uñßers Erlösers Geburt / MDXXXV Jahr, auf den abend Mariae / Magdaleneae, welcher war der 21. Julii".

(نگاه کنید به تصویر ۱)

30. BV, MS. Arabo 249. Levi della Vida, *Ricerche* (1939), pp. 296-298.

31. ÖNB, Cod. 9737s, fol. 323.

32. BSB, Cod. Arab. 1. Joseph Aumer, *Die Arabischen Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek in München*, Munich, 1866, p. 1.

تصویر ۱: یادداشت یوهانس مارکارت به زبان آلمانی بر صفحه‌ای از قرآنی به خط درشت مغربی که توضیح می‌دهد او چگونه نسخه اصل را در غارت تونس در ۲۱ جولای ۱۵۲۵ م/ ۹۴۲ هـ. به دست آورده است.

کاردینال گرنول (Granvelle) آنها را برای مجموعه شخصی خودش گردآوری کرد.^{۳۳} علاوه بر این، در نیمه قرن شانزدهم، نسخه خطی به کوشش فدریکوراندلی (Federico Ranaldi) در صورت موجودی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه واتیکان ثبت شد و به همراه دو نسخه خطی به خط مغربی

البرشت فن ویدمانشتتر، داده شده بود. سه جلد از هشت مجلد قرآن به خط مغربی که در اواخر قرن پانزدهم/نهم کتابت شده است و در حال حاضر در کتابخانه ملی پاریس نگاهداری می‌شود در تونس، ظاهرآ به دست خود امپراتور شارل پنجم، ضبط شد و به کتابخانه اسکوریال (Escorial) منتقل گردید، جایی که

33. BNP, MS. Arabe 438, 439, 440 (i. e. vols. 1, 2, and 6). François Déroche, "Les Manuscrits du Coran du Maghreb à l'Insulinde" in: *Catalogue des Manuscrits Arabes, Manuscrits Musulmans*, I, 2, Paris 1985, pp. 37-38.

این دست نوشته در ابتدای جلد ۲ ثبت شده است:
 "c'est l'alchoran que Charles le Quint, Empereur des Romains et Roy des Espagnes, aporta de ses expéditions de Tunis et Alger et que le cardinal Granvelle avoit tiré de l'Escurial pour le mettre en sa bibliothèque".

مثال مستندی که دقیقاً معلوم می‌سازد این نسخه در جنگ لپانتو به دست آمده، نسخه‌ای است از وقایع الروایة فی مسائل الهدایة نوشته محمود محبوبی که تلخیص و تصحیح متن حنفی تحت عنوان هدایه نوشته مرغینانی است.^{۳۸} این نسخه هم اکنون در کتابخانه دانشگاهی لیدن نگهداری می‌شود و در میان میراث اسکالیزه به طور سنتی طبقه بندی شده است. در یک دستنوشته اسپانیایی از دون برناردو د خوسا ذکر شده که این نسخه را دون گیلیم د سانکتلیمنت (Don Guillem de Sanctelimente) در رم، به همراه ۱۰ کتاب دیگر که آنها را بین غنائم جنگی لپانتو به دست آورده بود، به اسکالیزه داده شده است.^{۳۹}

دور از مدیترانه، در صحنه کاملاً متفاوتی از جنگ، در مرزهای شمال غربی مجارستان درگیری‌های کوچکی که در سال‌های ۱۵۹۱ م. / ۱۰۰۰ ه. و ۱۵۹۲ م. / ۱۰۰۱ ه. وجود داشت در سال ۱۵۹۳ م. / ۱۰۰۲ ه. منجر به جنگی تمام عیار شد. فشارهای ردولف دوم، امپراتور اتریش، نیروهای عثمانی را تحت فرماندهی سنان پاشا وزیر اعظم هشتاد ساله قرار داد و نخستین موفقیت‌های هابسبورگ نسخه‌های خطی عربی و ترکی عثمانی بیشتری را در اختیار اروپاییان قرار داد.^{۴۰}

که قبلاً متعلق به مسجدی در تونس بود، به کوشش جورجیو لوی دلا وایدا (Giorgio Levi della vida) شناسایی شد. احتمال دارد همه این نسخه‌ها در طول غارت سال ۱۵۳۵ م. / ۹۴۲ ه. خارج شده باشد.^{۳۳}

رانالدی تعدادی از قرآن‌ها و آثار مذهبی موجود در کتابخانه واتیکان را فهرست کرده و لوی دلا وایدا آنها را به همراه نسخه‌های خطی شرقی، به غیر از نسخه اصل مغربی، شناسایی کرده است. احتمالاً این نسخه‌ها به دست دزدان دریایی مسیحی از کشتی مسلمانان غارت شده و یا از اسیران جنگی عثمانی صادره شده است.^{۳۵} دو متن فقهی در میان این نسخه‌های خطی وجود داشت که احتمالاً متعلق به یک مسافر فقیه بوده است.^{۳۶}

در ۷ اکتبر ۱۵۷۱ م. / ۹۷۹ ه. پیروزی برناوگان دریایی عثمانی در جنگ لپانتو (Lepanto) مشهورترین نبرد دریایی، نسخه‌های خطی عربی را به اروپا آورد و سرانجام به دست محققانی که می‌توانستند آنها را بخوانند، افتاد. ظاهراً تعداد بیست نسخه خطی عربی، فارسی و ترکی شامل نسخه‌ای تحت عنوان Corán de Lepanto در نتیجه این نبرد به کتابخانه اسکوریال رسید هر چند که اطلاعاتی در این خصوص در دست نیست.^{۳۷}

34. BV, Ar. 214, 219. Levi della Vida, *op. cit.*, p. 190.

35. BV, Ar. 209, 222, 225, 230, 232, Levi della Vida, *loc. cit.*

36. BV, Ar. 254, Turco 21. Levi della Vida, p. 191.

37. Braulio Justel Calabozo, *La Real Biblioteca de el Escorial y sus Manuscritos Arabes*, Madrid, 1978, pp. 138-139.

38. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I, Leiden, 1943², p. 468.

39. UBL, Cod. Or. 222. P. de Jong and M. J. de Goeje, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae*, IV, Leiden, 1866. p. 120.

از پروفیسور آلستر هامیلتون به خاطر اینکه مرا از کشف خود مطلع ساختند، سپاسگزارم، برخلاف نظر قدیمی، این نسخه به ژوزف اسکالیزه تعلق نداشت بلکه متعلق به فرانسیسکو رافلینگیوس بود. آلستر هامیلتون نه نسخه خطی را که سابقاً متعلق به رافلینگیوس بوده و در حال حاضر در کتابخانه دانشگاه لیدن نگهداری می‌شود، در مقاله خود تحت عنوان: «Nam Tirones Sumus» شناسایی کرده است. *Lexicon Arabico Latinum* اثر فرانسیسکو رافلینگیوس، به مناسبت چهارصدمین سال درگذشت کریستف پلانتین، سال ۱۹۸۹ م. در نشریه یاد بود بنام *De Gulden passer* چاپ شد. همچنین از آلستر هامیلتون که رونوشتی از این دست‌نوشته روی برگ ۱ که در زیر می‌بینیم برایم تهیه کرده، کمال تشکر را دارم:

"la ley [?] de la) o secta de Mahoma [crossed out] fue la felice y ha gloria de dios afortunada jornada dela batalla navall quando se vençio la armada turchesca siendo doscientas y trenyta galeras y sexenta galeotas y la vençio el s. don joan de austria hermano dell rey don phelipe nuestro señor siendo generall de la armada christiana que eran doscientas y ocho galeras seys galeasas y trenyta fragatas encontraron se las ditxas dos armadas delante del golfo de lepanto dia de sanct marcos martir y papa a los 7. de octubre 1571 añosy siendo vençidos los turchos solo se salvaron 28 vexelles entre galeras y galeotas quedando las demas en poder de los christianos y se tomo este libro entre los ricos spolios que de ditxa victoria quedaron y me fue dado a mi don bernardo de josa 10 otros por don guillem de sanctelimente que en ditxa jornada se hallo y de alla lo traxo en roma y alli me lo dio.

Ita est. Bernardo de josa". (نگاه کنید به تصویر ۲)

Sanctelimente is not listed in A. Salimei, *Gli Italiani a Lepanto*, Rome, 1931.

۴۰. برای خط سیر جنگ نگاه کنید به:

C. Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York. London 1972. pp. 123-158. and the sources cited there.

Hemera nuptia
Cassa Bay
D. Scaligero.
EADN Tarnorum

تاریخ
محل نگارش

Salve pro se de ...

fue la felice y su gloria de diez afortunada
jornada de la batalla naval quando se
uencio la armada turquesa siendo dos
cientos y treynta galeras y sexenta galeotas
y la uencio el s. don juan de austria
hermano del rey don philipe nuestro
señor siendo general de la armada
christiana que eran diez y ocho
galeras y tres galeotas y treynta fra
gatas encorrió y se dio la batalla de mar
duades delante del golfo de Lepanto
dia de sant. mar y san nicolao y papa abo
dia de octubre 1571 años y siendo
uencida la armada turquesa se salieron
y uencieron entre otros y galeotas
quedando las uencidas en poder de los
christianos y se tomo este libro entre
los uencidos que se dio a un uencido
y uencido y me fue dado a mi don se
ñor de ... de otros por don phil
ipe de san heronimo que exdita
jornada se halló y del año lo uencio
en roma y allí me lo dio

J. Scaliger

Ex Legato Illustris Viri JOSEPHI SCALIGERI.

تصویر ۲: یادداشت دون برناردو دخوسا به زبان اسپانیولی بر روی نسخه‌ای از «وقایع الروایة فی مسائل الهدایة» تألیف محمود محبوبی که مختصری از فقه حنفی است. در این یادداشت او توضیح می‌دهد که این نسخه خطی را از دون کیلم دسانکتلیمنت گرفته است و او نیز این نسخه را در ۷ اکتبر ۱۵۷۱ م./ ۹۷۹ هـ. در نبرد لپانتو به دست آورده است. (کتابخانه دانشگاه لیدن، Cod. or. 222, fol. 1r.)

به دست آورد. این نسخه خطی یا بهتر بگوییم طومار شامل یک سری جداول تبارشناسی به زبان ترکی است و هم اکنون در کتابخانه هرزوغ آگوست (Herzog August) در ولفن بوتل قرار دارد.^{۴۱}

در اواخر ۱۵۹۳ م./ ۱۰۰۲ هـ. یک مجار به نام ماتئوس اوفالوی (Ujfalvy) (Matthaeus Ujfalvi) یک قرآن خطی به عنوان هدیه برای یاکوب کریستمان در هایدلبرگ فرستاد. ممکن است این نسخه از فولک به دست آمده باشد. بر طبق دستخط اهداکننده، یازده قلعه‌ای که ترک‌ها اشغال کرده بودند، در آخر همان سال بازپس گرفته شد، و این نسخه در میان غنائم جنگی به دست آمده است.^{۴۲} بیست سال پس از مرگ کریستمان، این نسخه خطی در ۱۶۳۵ م./ ۱۰۴۵ هـ. به دست سامسون جانسون کشیش، فرستاده بریتانیا به آلمان، افتاد. جانسون این نسخه را در همان سال به ویلیام لود، سر اسقف کانتربری و رئیس دانشگاه آکسفورد و با نفوذترین حامی مطالعات عربی در انگلستان داد. این نسخه در حال حاضر در کتابخانه بودلیان قرار دارد. این نسخه که به دست یک نسخه‌نویس ناشناس در سال ۹۷۷ هـ. / ۱۵۶۹ م. نوشته شده، شامل حواشی کریستمان و ۲ برگ از متنی است که از نسخه اصلی ساقط شده و به خط عربی کریستمان نوشته شده است. هنگام عملیات نظامی سال ۱۵۹۴ م./ ۱۰۰۳ هـ.، نیروهای عثمانی ابتکار عمل را مجدداً به دست گرفتند و با سقوط

با اشغال اقامتگاه‌های زمستانی سنان پاشا در بلغراد، او در موقعیتی نبود که به پاشای آفن (Ofen) که از اشتول وایزن بورگ (Stuhlweissenburg) دفاع می‌کرد، کمک کند. در ۳ نوامبر ۱۵۹۳ م./ ۱۰۰۲ هـ. ارتش سلطنتی به آنجا حمله برد و در نتیجه ۶۰۰۰ نیروی ترک کشته، و ۴۴ عراده توپ به غنیمت گرفته شد.^{۴۳} در میان اجساد، جسد مردی بود که یک نسخه خطی با قطع وزیری شامل اجزایی از قرآن و کتب ادعیه و یک متن عربی به همراه داشت. اشتفانوس شوپمن (Stephanus Schupman) از گورتس (Gorz) در ایلیریا (گوریتسیا) این کتاب خون‌آلود را برداشت، یا همان‌گونه که گزارش از دست‌نوشته‌ای درباره این نسخه خطی به ما می‌گوید، بعدها آن را به هیرونیموس بک فن لوپولد استروف (Hieronymus Beck von Leopoldstorf) داد.^{۴۴} با وجود فقدان نیروهای کمکی عثمانی، نیروهای هابسبورگ بهره کاملی از پیروزشان نبردند و به جای پیشروی در گرن (استریگون) باقی‌نوامبر با کمک بارون‌های مجار به تصرف اهداف کوچکتر پرداختند.^{۴۵} در میان قلعه‌های نظامی عثمانی که با موفقیت محاصره کردند، قلعه فولک (Füle) بود که بار دیگر ممکن بود در میان غنائم جنگی نسخه خطی به دست آید. در این زمان، یا دو سال بعد از آن، بنا بر نقل منبع دیگری، یک مقام عالی رتبه سوابیایی به نام ویتوس مارشتالر (Vitus Marchtaler) از اولم بود که سبحة‌الاخبار از یوسف بن عبداللطیف را

41. Hammer, *op. cit.*, IV, Pest 1829, pp. 221-222. N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1910. vol. 3, p. 295.

42. Nessel, *op. cit.*, no. 182, recording the following in scription:

"In victoriosissimo illo, Devini numinis Clementia, Christianorum conflictu contra Turcas ad Albam Regalem 3 die Novem. 1593 feliciter obtento, Steffanus Schupman Goritiensis, occiso Turco, ex spoliis hunc librum. sanguine conspersum. Hieronymo Beck à Leopoldstorf D. D."

43. Hammer, *loc. cit.*, Jorga, *loc. cit.*

44. Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Ms. Heinemann 3899.

بر اساس گفته مانفرد اولمان (Manfred Ullmann) این نسخه خطی در فولک (Füle) به غنیمت گرفته شده است. نگاه کنید به:

"Arabische, türkische und persische Studien" in *Wilhelm Schickard 1592-1635. Astronom, Geograph, Orientalist, Erfinder der Rechenmaschine*, (ed. Friedrich Seck). Tübingen. 1978, p. 115, note 38.

اما بر اساس Nessel, *op. cit.*, no 158 این نسخه دو سال قبل از تصرف فولک از یک مسجد غارت شده به دست آمده است:

"Volumen manuscriptum Genealogicum Turc-Arabicum... quod biennio antequam famosissimum illud Ungariae Castellum Vilek expugnaretur Dominus Vitus Marchtalerus Suevus, tum temporis in Ungaria militans, in direptione Templi Muhammedani (Mesgidam vocant) nactus fuit..."

45. BLO, MS Laud, Or. 246.

از دکتر کولین ویکفیلد (Colin Wakefield) از بخش شرق‌شناسی کتابخانه بودلیان به خاطر اینکه مرا از کشف خود در خصوص این نسخه آگاه کرد، کمال تشکر را دارم. این نسخه قبلاً متعلق به کریستمان بوده است. او انویسی دست‌نوشته در برگ ۱ با کمک افراد زیر انجام شد: آقای ویکفیلد، پروفیسور آلستر هامپلتون و پروفیسور اچ. جی. دو جانگ (H. J. de Jonge).

"Clarissimo et doctissimo viro Domino Iacobo Christmanno / professori logices in inclyta Heidelbergensi / Academia dignissimo: Matthaeus Ujfalvi / Ungarus memoriae et observantiae ergo mitte / bat. Anno 1593. Cuius finis fuit Un / garis optatissimus et felicissimus receptis trium septi / manarum spatio undecim arcibus antea a turcis occupatis. Ex quarum spoliis et hic liber".

(نگاه کنید به تصویر ۳)

Carissimo et ducissimo viro On. sacro theophrasto
professori legum in academia studii
academia dignissimo: Quibus in
vulgari, memoriam et obsequia regis
hinc. An. 1593. Cujus finis fuit
gavis optatus. et filius. magis hinc
maner spatio unquam amicitia
occupatis. Et quae ipsius in
libris

Anno 1635, factus est
Johannis Johannis Concinnatoris
Legati Britannici in Germania
Camerarum

Laud. 246
Ms. Arab. 411
I.

تصویر ۳: یادداشت اهدایی مائتوس اوفالوی به یاکوب کریستمان به زبان لاتینی بر روی صفحه‌ای از نسخه کامل قرآن که در اواخر ۱۵۹۳م/ ۱۰۰۲هـ از قلعه عثمانی در مجارستان به غنیمت گرفته شده است. (کتابخانه بودلیان آکسفورد. Ms. Laud Or. 246 fol. 1r. این صفحه حاوی یادداشتی به قلم سامسون جانسون است که توضیح می‌دهد این نسخه در ۱۶۳۵م/ ۱۰۲۵هـ. به دست آمده است.

انکلیوس (Enenkelius) اهدا کردند.^{۵۰} و یک سرباز هم بخشی از قرآن (جزء نوزدهم) را به او فروخت.^{۵۱} جاب هارتمن فَن انکِل (Job Hartmann von Enenkel) از آلبرشتسبرگ (Albrechtsberg) و هوهنگ (Hohenegg) ۱۵۷۶ - ۱۶۲۷ م.^{۵۲} یک بارون اتریشی بود که علاقه شدیدی به نسب‌شناسی و کتاب‌ها باعث شد که کتابخانه‌ای تأسیس کند که نسبت به هم‌تایانش بی‌نظیر بود و تا سال ۱۶۲۴ م./۱۰۳۴ ه.، حدود ۸۰۰۰ جلد کتاب داشت. از ۱۵۹۲ م. تا ۱۵۹۴ م./۱۰۰۱ ه. تا ۱۰۰۳ ه. درینا (Jena) تحصیل کرد و از ۱۵۹۶ م. تا ۱۶۰۰ م./۱۰۰۵ ه. تا ۱۰۰۹ ه. قرار بود مسئولیت یک تور ایتالیایی را که از دانشگاه‌های پادوا (Padua)، بولونیا (Bologna)، و سینا (Siena) دیدن می‌کند، به عهده داشته باشد؛ اما محل زندگی او در سال‌های ۱۵۹۴ م. و ۱۵۹۶ م./۱۰۰۳ ه. و ۱۰۰۵ ه. که میانه دوران تحصیل اوست، روی هم رفته واضح نیست.^{۵۳} از دست‌نوشته‌های یافت شده در برخی نسخه‌های خطی عربی که در گرن به دست آمده است، این گونه برمی‌آید که یک بارون نوزده ساله کتابدوست در جنگ علیه ترک‌ها دست داشته است، همان گونه که پدرش قبل از او این کار را انجام داده است.^{۵۴} اگر

راب، برتری سوق الجیشی آنها تثبیت شد. با این وجود، در نتیجه پیروزی بر ترک‌ها در منطقه نوگرات (Neuigrat) در نهم مارس، یک کتاب دعای عربی به دست یک سرباز هابسبورگی افتاد. این کتاب همانند شمار دیگری از نسخه‌های خطی که در سال بعد از آن به غنیمت گرفته شد، هم اکنون در کتابخانه ملی وین نگاهداری می‌شود.^{۵۶} در تابستان سال ۱۵۹۵ م./۱۰۰۴ ه. نیروهای هابسبورگ به قلعه نظامی گرن (Gran) یورش بردند. تسلیم قلعه در ماه آگوست و تصرف کامل آن در آغاز سپتامبر رخ داد.^{۵۷} بر اساس یک جزوه فرانسوی که پیروزی که پیروزی ۴ آگوست را گزارش کرده است،^{۵۸} غنائم جنگی شامل ۳۲۰۰ شتر، ۴۰۰۰ اسب، ۳۷ عراده توپ، ۲۷ پرچم که روی آنها این عبارت نوشته شده بود: «غارت به هر شکلی با تمام قوا»؛ و همان گونه که از دست‌نوشته‌های آنها پیداست، همچنین شامل چندین نسخه خطی بود که در حال حاضر در وین موجود است. دو افسر به نام‌های ولفاکیسیوس (Wolfacacius)، بارون آلتان^{۵۹} (Baron Althann) و برنارد لیونیس گالوس (Bernard Leonis Gallus) که در گرن می‌جنگیدند، هر کدام یک قرآن به جاب هارتمن (Job Hartmann)، باورن

46. ÖNB, A. F. 501. Flügel, III, p. 158, no. 1723.

در داخل جلد، دست‌نوشته زیر ثبت شده است:

"1594 Nichts ohn Vrsach. Diess piechl hab Ich bekhumen Als wir Neuigrat haben eingenumen von Türgen. welches ist geschehn den 9 tag Marcij Im funfzehnhundert Vnd in Vier und Neunzigen Jar. Gott geb weiter glück und Heyl".

47. Jorga, *op. cit.*, pp. 314-315.

48. Library of the school of Oriental and African Studies, London: EA 59. 12 (59641) Lesley Forbes. *Catalogue of Books printed between 1500 and 1599 in the library of the School of Oriental and African Studies, London, 1968* (preliminary edition), no. 291: *Brief Traicte de la Victoire que le Comte Charles de Mansfelt, Prince du Saint Empire. Capitaine Lieutenant General en Hongarie à l'encontre du Turc, devant la ville de Strigoine, a par la grace de Dieu obtenu, le 4. iour d'Aougst, l'An 1595.* Antwerp. Arnould Coninx, 1595, 4 unnumbered leaves.

49. ÖNB, A. F. 184. Flügel, III, p. 43, no. 1588.

دست‌نوشته زیر در برگ ۲۸۶^۷ ثبت شده است:

"Strigonio a Christianis capto sub auspiciis Rudolphii II. Imp. Caes. Aug. An. MDXCV liber hic turcicus Job. Hartmanno Baroni Enenkeli donatus An. sequente a Dn. Wolfacacio Barone de Althann Equit. CCC. Germ. Ductore cognato suo".

در مورد ولف دیتریش (۱۵۵۷-۱۶۲۰ م.) (Baron Dietrich) بارون آلتان، کاپیتان در ارتش رودلف دوم نگاه کنید به:

Moriz Bermann, *Österreichisches biographisches Lexicon*, Vienna 1851-1852, p. 114.

50. ÖNB, A.F. 424. Flügel, III, p. 44, no. 1592.

دست‌نوشته زیر از برگ ۳ ثبت شده است:

"Strigonio capto an. MDXCV. Hic liber Turcicus bibliothecae Enenkelianae ab Austriae Militiae Summo praefecto D. Bernardo Leone Gallo donatus fuit".

51. ÖNB, A.F. 245, Flügel, III, pp. 48-49, no. 1603.

دست‌نوشته زیر از برگ ۲۰ ثبت شده است:

"Capto a Christianis Strigonio an. MDXCV Liber hic Turcicus inter praedam emtus a milite per Job. Hartmannum Baronem Enenkelium".

۵۲. نگاه کنید به:

Baroness Anna Coreth. "Job Hartmann von Enenkel: ein Gelehrter der spärenaissance in Österreich" in *Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien*. 55 (1944). pp. 247-302.

53. *Ibid.* p. 261.

54. *Ibid.* p. 252.

چه در جبهه جنگ نبوده است، به نیروهای خط مقدم گرن آن اندازه نزدیک بوده است که بتواند کتاب‌ها را از نابودی نجات دهد. به این ترتیب، او بخش دیگری از قرآن (جزء شانزدهم را)^{۵۵}، دو جلد کتاب ادعیه عربی^{۵۶}، و یک جلد فرهنگ متضمن ۷۰۰ اصطلاح مشکل مکاتبه ای عربی و فارسی که به ترکی شرح داده شده است، تحت عنوان کتاب مشکلات انشاء از مؤلفی ناشناخته را به دست آورد.^{۵۷}

بی تردید، مهیج‌ترین بخش داستان سرقت نسخه‌های خطی عربی به دست اروپاییان، هنگامی بود که دزدان دریایی اسپانیایی قایقی را در کنار ساحل غربی مراکش متصرف شدند. بر اساس منابع اسپانیایی، این واقعه در حدود سال ۱۶۱۱م. ۲۰/۱۰هـ. رخ داد. هنگامی که دزدان دریایی وارد قایق شدند، دریافتند که قایق محموله ای بسیار با ارزش را تحت عنوان لوازم شخصی سلطان مولای زیدان حمل می‌کند که متضمن کتابخانه کامل سلطان با سه یا چهار هزار نسخه خطی عربی بود. محموله پس از بازگشت به آب‌های اسپانیا تخلیه و کتابخانه به شاه فیلیپ سوم اهدا شد و در محل کتابخانه صومعه سلطنتی سن لورنزو (San Lorenzo) در اسکوریاال نگهداری شد.^{۵۸} منبعی که لوی پروونسال (Lévi Provençal) از آن استفاده کرده، مدعی است که یک کاپیتان فرانسوی مأمور شد

کتابخانه و سایر لوازم را از سفی (Safi) به آگادیر (Agadir) ببرد. اما هنگامی که دستمزد مورد توافق آماده نبود، به سمت مارسلا (Marsella) حرکت کرد و سه کشتی جنگی اسپانیایی در حوالی سلا (Sale) آن را تصرف کردند.^{۵۹} ما در مورد قسمت مراکشی داستان، گزیده مختصری از سخنرانی دوم اریینیوس در خصوص ارزش کتب عربی^{۶۰} داریم. بر اساس گفته سفیر پادشاه مراکش، احمد بن قاسم، که اریینیوس از او به عنوان دستیار خود یاد کرده است، کتابخانه حاوی هفت هزار و هشتصد کتاب بود که یک نو میدیایی به نام نیرچا (Nearcha) با حیله و نیرنگ آن را سرقت کرد. آیا این امکان وجود داشته است که دزدان دریایی اسپانیایی از محموله درون قایق آگاهی داشته‌اند و حمله آنها حساب شده بوده است؟ اگر این گونه باشد، این دزدی دریایی نشانگر تنها موردی است در زمان مورد نظر ما که گردآوری نسخه‌های خطی عربی هدف اصلی بود، نه این که نتیجه اتفاقی حمله اروپاییان باشد.

این دوره مقارن با دزدی دریایی مستند دیگری است که چندین نسخه خطی عربی و ترکی را برای اروپاییان به ارمغان آورد. این بار کتاب‌ها که در حال حاضر در کتابخانه واتیکان موجود است - در سال ۱۶۲۰م. ۳۰/۱۰هـ. در مالتا تصرف شد و لیونتو دلا کوربورا (Leonetto della Corbora) بازجوی مالتایی آن را در رم به پاپ پل پنجم داد.^{۶۱} به جز برخی

55. ÖNB, A.F. 246. the 13th and 16th juz's. Flügel, III. p. 48, no 1602.

در آغاز جزء ۱۶، دست‌نوشته زیر ثبت شده است:

"Strigonio capto An. MDXCV. Liber hic a Job. Hartmanno Barone Enenkelio inter spolia castror. Turcicor. Expugnator. acquisitus et Bibliothecae suae illatus an. MDXCVI".

56. ÖNB, A. F. 473. Flügel, III, p. 164-165, no. 1730.

در داخل جلد، دست‌نوشته زیر ثبت شده است:

"Deo conservatori cujus favore auxilioque Dn. Rudolphus Austr. Imp. semper augustus Italicus, Hispanicus, Pannonicus, Turcicus, Dacicus. anno IHV MDXCV arces Strigonias recepit heic feliciter expugnatis captisque hostium castris Jobus Harmanus Enenkel Liber Baro Austr. hunc librum bibliothecae suae a militari violentia vindicavit".

ÖNB, A. F. Flügel, III, p. 189, no. 1763.

در برگ ۱، دست‌نوشته زیر ثبت شده است:

"Strigonio recepto anno Dni MDXCV. Hic libellus turcicus turcicus captus bibliothecaeque dicatus a Jobo Hartmanno Enenkelio Albrechtsbergio Libero Barone Hoheneccio Austria".

57. ÖNB, A.F. 175. Flügel, I. p. 116, no. 108 (2).

در برگ ۴۱، دست‌نوشته زیر ثبت شده است:

"Per Dominum nostrum Rodolphum recepto Strigonio MDXCVI Jobus Hartmannus Enenkel Liber Baro hunc librum ab interitu vindicavit".

58. Justel Calabozo, *op. cit.*, pp. 171-187.

59. *Ibid.*, p. 173.

60. Erpenius, *op. cit.*, p. 65:

"Quinque aut sex anni sunt, quod Regis Maroccani Bibliotheca Arabica, a Nearcha quodam Massiliensi improbe in Hispanum aucta, et in Regis Hispaniarum Bibliothecam translata fuit. Ea, referente ipsiusmet Regis Maroccani Legato, codicibus justis & distinctis constat septem mille et octingentis".

61. Levi della Vida, *op. cit.*, pp. 260-262.

به استفاده از این منابع باشد، وجود نداشت. داستان کتاب‌های چاپ سربی گرانادا و جستجو برای یافتن مترجمان ماهر متون عربی حاکی از ناپختگی نسبی مطالعات عربی/اسلامی در اسپانیا در این برهه از زمان است.

در بهار و تابستان سال ۱۵۹۵م/۹۶۷هـ. بود که گروهی که تحت سرپرستی دون پدرو دکاسترو (Don Pedro de Castro)، اسقف اعظم گرانادا حقاری می کردند، تعداد هجده کتاب که صفحات آن با سرب ساخته شده بود و هر دو طرف آن صفحات حروف عربی (معروف به حروف سلیمان)، که به نظر قدیمی می آمد، حک شده بود کشف کردند.^{۶۰} ادعا شده است که این کتب سربی شگفت‌انگیز به وسیله دو برادر عرب به نام‌های سنت تسیفون (St. Tesiphon) و سنت سسیلیو (St. Cecilio) که مسیح و مادر مقدس را می شناختند و از پیروان سنت جیمز (St. James) بودند، نوشته شده است. اسقف اعظم و مردم گرانادا، آنها را به عنوان گزارشی واقعی از دو شهید عضو هیأت مبلغان فرقه دومینیکن در اسپانیا با اشتیاق فراوان پذیرفتند. با این وجود بنیتو آریاس مونتانو از کسانی بود که به اعتبار این کتب سربی شک داشت (همانند آنچه در رم گذشت) و برای ممانعت از شرکت کردن در منازعات، خود را به بیماری زد.

کتب بیشتری از این دست در ده سال بعد از آن کشف شد و آنچه آشکار و ثابت شد و قبول آن برای گرانادایی‌ها بسیار دشوار بود، این بود که این کتب را دو عرب مصیبت‌زده اسپانیایی به نام‌های میگوئل دلونا (Miguel de Luna) و آلونزو دل کاستیلو (Alonso del Castillo) به طور بسیار ماهرانه‌ای جعل کرده‌اند. هر دو نفر مهارت لازم را برای جعل آثار مقدسی که معتقد بودند در آینده مورد توجه قرار

نسخه‌های خطی ترکی^{۶۲} و بخش‌هایی از قرآن^{۶۳}، غنائم جنگی شامل مجموعه‌ای از ادعیه با اشعاری در وصف پیامبر [قصیده] برده بوضیری^{۶۴}، مجموعه دیگری از ادعیه^{۶۵}، نسخه‌ای از یک خودآموز مشهور در منطق، به نام شمسیه کاتبی با تفسیر قطب‌الدین تحتانی^{۶۶}، [تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسية] و مجموعه دیگری از نوشته‌های مذهبی و سحر و جادو با نسخه دیگری از برده، وصفی از رؤیای مشاهده پیامبران و دو خلیفه اول که برای عبدالرحمن بن مخلوف طالبی الجزایری اتفاق افتاد^{۶۷}، بود. مثال‌هایی که از دستیابی نسخه‌های خطی عربی از طریق غنائم جنگی و اموال مسروقه در قرن شانزدهم و اوایل قرن هفدهم میلادی ذکر کردیم، فهرستی از جنگ‌های کم‌اهمیت و با اهمیت میان نیروهای مسلمان و مسیحی در این دوره را ارائه می‌دهد.

نسخه‌های خطی برای مطالعات عربی/اسلامی در دوره نسانس چه اهمیتی داشته است؟

توجه به مجموعه نسخه‌های خطی عربی مولای زیدان تا حدی مرهون مساعدت‌ها و تشویق‌های بنیتو آریاس مونتانو (Benito Arias Montano/د. ۱۵۹۸م.) بود. وی به عنوان کتابدار کتابخانه اسکوریال به مطالعه زبان عربی همت گماشته^{۶۸} و در اواخر عمرش از کیفیت حروف چینی برخی از نمونه‌های چاپی کار انتشارات عربی مدیچی در رم به شگفت آمده بود و نمی‌توانست باور کند که این نمونه‌ها با استفاده از حروف متحرک چاپ شده باشد.^{۶۹} اما از زمان مرگ او و پیش از فاجعه آتش‌سوزی سال ۱۶۷۱م/۱۰۸۲هـ. که منجر به از بین رفتن نیمی از نسخه‌های خطی عربی کتابخانه شد، هیچ محقق اسپانیایی برجسته‌ای که قادر

62. BV, Turc. 3, 4, 6, 26, 31, 352.

63. BV, Ar. 201, 204, 205, 224, 227.

64. BV, Ar. 237.

65. BV, Ar. 238.

66. BV, Ar. 302.

67. BV, Ar. 370.

68. Justel Calabozo, op. cit., p. 154.

69. ASF, Stamperia Orientale, Filza 5, fol. 202.

نامه‌ای از فابریو کاپوتی (Fabrito Caputi) در مادرید به جوانی باتیستا رایموندی (Giovanni Battista Raimondi) در رم به تاریخ ۴ ژانویه ۱۵۹۲م. "...et [Arias Montano] apena ha potuto credere che la stampe fosse composta di diverse lettere, ma per la mirabile lor commessura credeva fossero le parti intagliate in tavole di rame. Ma io havendole affermato che questa stampa era come l'altre ordinarie di caratteri separati et composti poi insieme n'è rimasto maravigliatissimo ...".

70. T. D. Kendrick, "An example of the odicy - motive in Antiquarian thought". In Fritz Saxl 1890-1948. A volume of memorial essays from his friends in England, (ed. D.J. Gordon), London, 1957, pp. 309-325. See also id., St. James in Spain, Edinburgh & London. 1960, Ch. V: "The Lead Books 1595-1616".

می‌گیرد، داشتند. دلونانویسنده گزارش دردناکی از اشغال اسپانیا به دست مسلمانان بود و ادعا می‌کرد که آن را از یک منبع متعلق به قرن دوم/هشتم در اسکوریاال ترجمه کرده است.^{۷۱} کاستیلو^{۷۲} فهرستی از دست‌نوشته‌های موجود در قصر الحمراء در گرانادا و نسخه‌های خطی عربی در اسکوریاال را تهیه کرد. علاوه بر این، آنها به عنوان مترجمان رسمی عربی گرانادا، به خوبی قادر به عملی کردن نقشه‌های خود بودند.

اما فیلیپ سوم هیأتی را مأمور مشاوره در مورد حل مسئله کتب سربی کرد. در سال ۱۶۰۱ م. ۱۰۱۰ هـ. این هیأت جستجوی گسترده برای یافتن مترجمان ماهر را توصیه کرد. تلاشی بی‌وقفه برای یافتن آنها انجام شد و دست کم دو نفر عرب‌شناس برای بازدید از گرانادا دعوت شدند. یکی از آنها که از واتیکان آمده بود، پس از آنکه شنید بیشتر وقتش مصروف کار بر روی اسناد جعلی می‌شود، بی‌درنگ آن پیشنهاد را رد کرد.^{۷۳} دو تن از مشهورترین عرب‌شناسان آن عصر، جیوانی باتیستارایموندی در رم^{۷۴} و توماس اریپینوس در لیدن^{۷۵} نمونه‌هایی از متن را به ترتیب در سال‌های ۱۶۰۹ م. ۱۰۱۸ هـ. و ۱۶۱۹ م. ۱۰۲۹ هـ. از اسپانیا دریافت کردند. در واقع اسقف اعظم کاسترو، اریپینوس را به گرانادا دعوت کرد تا بر روی کتب سربی مطالعه کند. اما نشانه‌ای از پذیرش این دعوت در دست نیست، در سال ۱۶۲۷ م. ۱۰۳۷ هـ.، سیاستین تنگناگل نسخه‌ای از برخی متونی را که پیرنسل (Pierre Lanssel، ۱۵۷۹-۱۶۳۲ م.) تهیه کرده بود، دریافت کرد. لنسل یک شرق‌شناس یهودی بود که مدتی را به دعوت فیلیپ چهارم به عنوان استاد زبان عبری در مادرید سپری کرد.^{۷۶} کتابخانه مولای زیدان در اسکوریاال غنیمتی بود که

عده کمی می‌توانستند از محتویات آن بهره‌مند شوند، به ویژه از زمان اخراج کامل موریسکوها از اسپانیا به فرمان فیلیپ سوم در سال ۱۶۰۹ م. ۱۰۱۸ هـ. تخصص لازم جهت ترجمه کتب سربی از خارج گرفته می‌شد. یک عرب‌شناس اسکاتلندی به نام دیوید کویل (David Coville) از سال ۱۶۱۷ م. ۱۰۲۷ هـ. مدت یک دهه بر روی این مجموعه کار می‌کرد. او زبان عربی تدریس می‌کرد و احتمالاً فهرستی از نسخه‌های خطی عربی تهیه کرده است که هم اکنون مفقود شده است^{۷۷}، و به فرمان فیلیپ چهارم، عرب‌شناس فرانسوسی اهل فرقه دومینیکن آلمانی از سیلزی (Silesia، d. ۱۶۷۰ م.)، هجده سال آخر عمرش را در آنجا به تدریس زبان عربی، کار بر روی ترجمه قرآن به زبان لاتین و تحقیق بر روی طرح‌های دیگر که در مورد زبان عربی و اسلام بود، سپری کرد.^{۷۸}

در رم، نسخه‌های خطی به دست آمده از مالتا در سال ۱۶۲۰ م. ۱۰۳۰ هـ. در پیشرفت مطالعات عربی نقش چندان مؤثری نداشت. با تأسیس انجمن پروپاگاندا فاید (Propaganda Fide) و انتقال نسخه‌های خطی شرقی مدیچی به فلورانس، چاپ کتب عربی در رم به متون عربی مسیحی و کتب ابتدایی زبان محدود شد و به متون مذهبی مسلمانان، نظیر آنهایی که از مالتا به دست آمده بود، توجه کمتری می‌شد.

71. Miguel de Luna, *La verdadera hystoria del Rey Don Rodrigo, in la qual se trata de la causa principal de la pérdida de España y la conquista que della hizo Miramamolín Almançor...*, Granada, 1592 and 1600.

72. Darío Cabanelas Rodríguez, *El Morisco Granadino Alonso del Castillo*, Granada, 1965.

73. Kendrick. *St James in Spain*, pp. 108-109.

74. BNF, Ms. II, V, 157.

(شش سند مختلف که باهم صحافی شدند) پنج سند در ۷ برگ شامل تحلیل رایموندی از متن عربی که از اسپانیا برای او فرستاده شده بود؛ یک نامه از الو هیبار (Elo Hybar) به زبان اسپانیولی به تاریخ ۲۴ ژانویه ۱۶۰۹ م.؛ یک نامه از کاردینال گرانادا.

75. Gerard Ioannis Vossius, *Oratio in obitum clarissimi ac praestantissimi viri, Thomae Erpenii ...* Leiden, 1625, pp. 31-32. حاوی نامه‌ای از کاسترو، اسقف اعظم گرانادا، به اریپینوس به تاریخ ۴ جون ۱۶۱۹ م.

76. ÖNB, Ms. 9737t, fol. 151r to Sebastian Tengnagel from Pierre Lanssel in Antwerp, dated 23 July 1627:

"... in super habes aliquot lineas antiquo charactero Arabico quas ex prima lamina plumbea in montibus Granatensibus ante aliquot annos reperta descripsi, lubenter tuum iudicium excipiam".

خلاصه‌ای از صفحه راهنما در برگ ۱۵۰.

77. Justel Calabozo, *op. cit.*, pp. 93, 224-226.

78. *Ibid.*, pp. 93, 226-227.

79. Erpenius, *op. cit.*, (1621), pp. 57, 79-80; Jones, *op. cit.*, pp. 18, 23.

اعراب گذاری شده آن را به عنوان یک کتاب مقدماتی با ارزش برای آموزش زبان تکریم می کردند.

نسخه لاتینی قرون وسطایی که به فرمان پتر، شماس اعظم فرقه کلونی، در سال ۱۱۴۳ م. / ۵۳۸ ه. کتابت شد، دقیقاً چهار صد سال بعد در سال ۱۵۴۳ م. / ۹۵۰ ه. به کوشش تئودور بیلیاندر (Theodor Bibliander) در بازل (Basel) چاپ شد و در قرن‌های شانزدهم و هفدهم/دهم و یازدهم در برخی از کتب چاپی که به زبان‌های بومی اروپایی بود، به عنوان منبع، مورد استفاده قرار گرفت.^{۸۰} تعداد کمی از چاپ‌ها و ترجمه‌های سوره‌های کوچک که به همت عربی دانان انجام شده بود، با این نسخه‌ها رقابت می کردند و این رقابت در اواسط قرن هفدهم/یازدهم با نسخه فرانسوی کل متن که به وسیله آندره دریر (André du Ryer)، سفیر فرانسه در اسکندریه، تهیه شده بود، ادامه یافت. اما پیشرفت واقعی در فهم معنای قرآن و تهیه یک ردیه مؤثر تنها می توانست بر اساس متن کامل عربی تحقق یابد. در اوایل قرن شانزدهم/دهم، شایعه چاپ یک قرآن عربی در ونیز تنها با کشف مهیج یک نسخه موجود از کتاب، صورت واقعیت به خود گرفت. اما این نسخه در اروپا توزیع بسیار محدودی داشته است و احتمالاً در میان شرق شناسان تنها گیوم پوستل و تسو آمبروجیو از آن استفاده کردند.^{۸۱} تا پیدایش نسخه‌های هینکلمن (Hinckelmann)^{۸۲} و ماراچی (Marracci)^{۸۳} در آخر قرن هفدهم/یازدهم، برای بیشتر عرب شناسان آرزوی خواندن قرآن به زبان عربی کاری دشوار و مستلزم یافتن نسخه‌های دست نویس بود. نسخه‌های خطی کامل قرآن نایاب بود.

تونسی صحیح بخاری از جمله نسخه‌های خطی بی نیست که ارپینیوس در سال ۱۶۱۲ م. / ۱۰۲۱ ه. از هایدلبرگ قرض گرفت. یک سال قبل از آن ارپینیوس هنگام ملاقات‌ها و مباحثاتش با احمد بن قاسم به اهمیت کتب دینی اسلامی، شامل تفاسیر قرآن و مناقب^{۸۴} پی برد. تنگاگل یک نسخه از کتاب صحیح را از مونیخ قرض گرفت و به همت یکی از کاتبان ترک که اسیر شده بود، استساخ کرد.^{۸۵}

یک کتاب غنیمتی که به صورت چاپی مورد استفاده دانشجویان قرار می گرفت، مجموعه جدول‌های نسب‌شناسی ترکی بود که ویٹوس مارچتالر (Vitus Marchtaler) در سال ۱۵۹۳ م. / ۱۰۰۲ ه. از فولک (Füle) آورد. در طول سی سال بعد، ویلهلم شیکارد (Wilhelm Schickard)، منجم و شرق شناس در توبینگن (Tübingen) به سال ۱۶۲۸ م. / ۱۰۳۸ ه.، شش سلسله اول (تا هفدهمین دنبال می شود) را در اثر تاریخش با عنوان تاریخ که در توبینگن منتشر شد، ثبت کرده است. به هر حال، اهمیت آموزشی چنین متن اسطوره‌ای به عنوان یک اثر تاریخی ناچیز است و نمی توان ادعا کرد که شیکارد با استفاده از این منبع دانش اروپایی تاریخ شرق را پیشرفت داده است.^{۸۶}

همان طور که انتظار می رود، تنها کتابی که بیش از کتب دیگر در جریان پیکارها به دست آمد، قرآن بود که عرب شناسان پیشگام، خواستار آن بودند. آنها نه تنها از ترجمه‌ها و تفاسیر قرآن که نسبت به اقتباس‌ها و ردیه‌های کسانی که عربی نمی دانستند از صحت و سقم بیشتری برخوردار بودند، استقبال می کردند، بلکه متن

80. Isaac Casaubon. *Epistolae*, Rotterdam. 1709, p. 661.

نامه ای از توماس ارپینیوس به اسحاق کازیون به تاریخ پاریس چهار روز مانده به اول اکتبر ۱۶۱۱ م.

81. ÖNB, A. F. 31.

Flügel, III. p. 84, no 1647. BSB cod. Arab. 113, 114, 115, 116.

نسخه ای است که تنگاگل سفارش داد. نگاه کنید به:

Aumer, *op. cit.*, pp. 23-24.

بخش هایی از نسخه اصل «صحیح» به خط مغربی که متعلق به ویدمانشتر است. نگاه کنید به:

82. Ullmann, *op. cit.*, pp. 115-120.

۸۳. برای قرآن کلونیک (Cluniae Quran) نگاه کنید به:

James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton, 1964.

84. Schnurrer, *op. cit.*, pp. 402-4, no 367; José Balagna, *L'imprimerie arabe en occident (xvie, xviie, xviiie siècles)*, Paris 1984, pp. 23f. : "Le Coran énigmatique de Venise".

در مورد کشف اخیر راجع به نسخه‌ای از این قرآن چاپی که متعلق به تسو آمبروجیو بود، نگاه کنید به:

Angela Nuovo "Il Corano arabo ritrovato" in *La Bibliofilia*, LXXXIX (1987). pp. 237-271.

85. *Al-Coranus s. les Islamitica Muhammedis, filii Abdallae pseudoprophetae, ad optimorum codicum fidem edita ex museo Abraham Hinckelmanni*, Hamburg, 1694. Schnurrer, *op. cit.*, p. 410ff, no. 376 ; and Jean Aucagne s. j., "La Préface d'Abraham Hinckelmann, ou la naissance d'un nouveau monde" in *Le Livre et le Liban*, pp. 138-143.

86. *Alcorani textus universus ex correctioribus Arabum exemplaribus summa fide, atque pulcherrimis characteribus descriptus, eademque fide, ac pari diligentia ex arabico idiomate in latinum translatus ... His omnibus praemissus est Prodomus totum priorem tomum implens ... auctore Ludovico Marraccio ...* Padua, 1698. Schnurrer, pp. 412-414, no. 377.

جدی برای مطالعه قرآن ندارد، اما در آن تعمق کرده است و نمونه‌ها را به جای ذکر آیه و سوره بر اساس شماره صفحه و سطر ثبت کرده است، زیرا طول سوره‌ها و شیوه نامطمئن تفکیک آیات در این نسخه با نقاط قرمز (شنگرف) بازیابی آسان لغات را امکان‌پذیر نمی‌کرد.^{۸۷} حفظ اطلاعات با این روش به این معنا بود که به دست آوردن نسخه خودش، حتی با وجود وقت کم، برای او ضروری است. اما ارپینیوس تا آغاز جولای نتوانست قرآن را استنساخ کند و چون نسخه‌ای از خودش نداشت، فقط توانست لغات را با ارجاع به شماره سوره‌ها ثبت کند. او دوباره از کازبون خواست تا یک قرآن برایش بخرد و حتی پیشنهاد کرد که این نسخه را به او بفروشد.^{۹۱} با وجود این، هنگامی که کازبون تسلیم خواسته ارپینیوس شد و به بیان ساده‌تر قرآن را به او داد، چندان خوشنود نبود.^{۹۲} ارپینیوس دو راهنما برای نسخه خطی مذکور نوشت که متضمن مآخذ بود، مآخذ صفحه‌ای برای سرفصل‌های سوره‌ها و مآخذ خطی و صفحه‌ای برای حروف رمزی بود که او برای تفسیر در موارد متعدد به کار می‌گرفت. توجه زبان‌شناسانه دقیق او به قرآن با یادداشت‌های حاشیه‌ای در این نسخه نشان داده می‌شود که متضمن ذکر

در ژانویه ۱۶۰۸ م. ۱۰۱۷ ه.، پیتر کیرستن در مورد نسخه‌های خطی قرآن که برای او شناخته شده بود، با تنگناگل صحبت کرد.^{۸۷} نسخه‌ای بسیار زیبا به اسکالیژه تعلق داشت. نسخه‌ای بسیار ارزشمند در کتابخانه تنگناگل^{۸۸} بود که او می‌خواست آن را قرض بگیرد و چهار نمونه در برسلاو (دو تا متعلق به خودش، یکی در کتابخانه عمومی و دیگری متعلق به یک دوست) بود.

یک قرآن خطی بدون تاریخ، که اکنون همانند قرآن کریستمان در کتابخانه بودلیان قرار دارد، حاوی دست خط واضحی از توماس ارپینیوس است که در آن قید کرده که این نسخه را اسحاق کازبون (Isaac Casaubon) در سال ۱۶۱۰ م. ۱۰۱۹ ه. به او داده است.^{۸۹} در این سال بود که ارپینیوس تحت نظارت دوپلسی مورنی (Du Plessis Momay) در دانشکده هوگنوت (Huguenot) در سومور (Saumur) ظاهراً الهیات می‌خواند، اما در واقع وقت خود را به آموختن زبان عربی و نوشتن اولین پیش‌نویس کتاب مشهور دستور زبانش و خواندن قرآن می‌گذراند. کازبون ابتدا این قرآن را به او قرض داد و در اوایل آگوست ۱۶۱۰ م. ۱۰۱۹ ه. به او اهدا کرد. ارپینیوس در ماه آوریل نامه‌ای برای کازبون نوشت و در آن قید کرد که هنوز عزم

87. ÖNB, MS. 9737, fols. 71^v-72^v, 72^d.

نامه‌ای است از پیتر کیرستن (Peter Kirsten) در برسلاو به سیاستین تنگناگل در وین به تاریخ ۳ ژانویه ۱۶۰۸ م.

88. ÖNB, Ms. A. F. 6.

یک قرآن نفیس به خط ثلث که در حدود ۱۵۵۵ م. استنساخ شده است، شامل یک ترجمه ترکی بین سطرهای که بعداً انجام شده است. اگر چه تذهیب آن کامل نشده بود، تنگناگل در ۱۶۲۵ م. از این قرآن به عنوان «*rarus et pretiosus*» یاد کرده است. نگاه کنید به فهرست نمایشگاه: *Österreich und die Osmanen* (Gemeinsame Ausstellung der österreichischen Nationalbibliothek und des Österreichischen Staatsarchiv), ed. Rudolph Neck et al., Vienna 1983, p. 53, exhibit 78.

89. BLO, MS. Marsh 358.

از آقای دکتر کولین ویکفیلد (Colin Wakefield) که به من گفت این نسخه در کجا قرار دارد، سپاسگزارم. دست‌نوشته‌ای که نشان می‌دهد ارپینیوس مالک این نسخه است در اولین صفحه خالی قبل از متن به صورت زیر ثبت شده است:

"Sum Thomae Erpenii ex dono Clarissimi viri Isaaci Casauboni anno 1610".

90. Casaubon, *Epistolae*, pp. 343-344.

نامه‌ای از توماس ارپینیوس در سومور به اسحاق کازبون در پاریس به تاریخ اول آوریل ۱۶۱۰ م. به مضمون زیر:

"Alcorani seriam lectionem nondum sum aggressus, (etsi eum aliquoties regularum indagandarum gratia percurrem) quod ante mihi sit describendus, quo omnia in on observanda commode in Dictionarium meum referre possim, citatis paginis et lineis; nam azoarum citatio non potest mihi sufficere, cum quaedam nimis prolixae sint, et versuum, (quosayat, id est signa, vocant) ratio ita incerta et varia, ut de ea ipsi/ mastin/ [i. e. mu'allimin /] nihil possint certi statuere, licet singulis azoarum eorum numerus superscribantur".

91. *Ibid.*, pp. 355-356, Erpenius to Casaubon, dated Postridie Kalend. July 1610: "Si fortassis Alcoranus aliquis Arabicus venalis in manus tuas incidat, velis eum pro me emere; modo tersus sit, et utcunque bene scriptus: de pretio nihil possum determinare, melius id me nosti. Valde optarem quam primum unum habere, antequam scedulas meas in Dictionarium reponendas dissecem, quo cuique voci paginam et lineam Alcorani mei possim assignare. Hactenus nimirum non nisi azoaras notavi, quia proprium Alcoranum non habui. Coeperam eum describere: sed labor et amissio temporis ab incepto me revocavit. Si auferem, rogarem te, ut illud exemplar, quod hic a te habeo, mihi venderis; si quidem alia exemplaria habeas, ita ut hoc sine incommodo magno carere queas".

92. British Library, MS. Burney 364, fol. 23^v, Erpenius to Casaubon dated 20 August, 1610: "Quod Alcoranum Arabicum quem postremis meis a te petiveram tam benevole ex voto meo mihi concedas, mirum in modum gaudeo, et gratias tibi ago quam possum maximas."

کردند. از نمونه‌های مستند قرآن‌های غنی‌متی که در بالا ذکر شد، در یافتیم که یوهان آلبرشت فن ویدمانشتتر در ترجمه لاتینی‌ای که تهیه می‌کرد، از نسخه تونس‌ی خودش (و دیگر نسخی که متعلق به همو بود) استفاده کرد^{۹۸}، و روشن است که یاکوب کریستمان نسخه‌ای از مجارستان به دست آورد، به دقت خواند و حاشیه‌ای که بیشتر به جنبه دینی متن نظر داشت تا زبان‌شناسی، بر آن نوشت.

او همانند ارپینیوس فهرستی بر سوره‌ها نوشت و مشاهداتش را بر آن اضافه کرد به این ترتیب که در متن عربی، ۱۱۴ سوره بود برخلاف نسخه لاتین که ۱۲۴ سوره (نسخه بیبلیاندر/Bibliander) داشت.

قرآن و بخش‌هایی که جاب هارتمن به دست آورد مورد استفاده محققانه قرار نگرفت. اگر چه هارتمن با سبستین تنگانگل^{۹۹} و هیرونیموس مجیسر که اولین کتاب دستور زبان ترکی معتبر اروپایی را در سال ۱۶۱۲م. ۹۹۱هـ. چاپ کرد، آشنا بود، ظاهراً او زبان عربی یا ترکی نمی‌دانست و چون شخصی کتابدوست بود، این کتاب‌های نادر را بسختی به دست می‌آورد و در کتابخانه‌اش نگاهداری می‌کرد.*

اختلاف با نسخه‌ای است که در کتابخانه کینگ (King) در پاریس نگاهداری می‌شد.^{۹۳} به علاوه، توجه اصلی او به ترتیب زمانی نزول سوره‌ها را می‌توانیم در حاشیه سوره ۹۶ ببینیم. ارپینیوس در اینجا از ابوجعفر (احتمالاً طبری) نقل می‌کند که این سوره اوکین سوره‌ای است که نازل شده است. او همچنین نفرین‌های عربی را که در ابتدای نسخه اسکالیزه احتمالاً همان نسخه زبیبی که کیرستن به آن ارجاع داده است - با حروف طلائی و صفحات کوچک مطلا دیده بود، استنساخ کرد.^{۹۲} علاوه بر این، صحت قرآن ارپینیوس در یادداشت دیگری از اتین هوبرت^{۹۵} که نسخه مغربی او هم اکنون در گدانسک (Gdańsk) است، تأیید شده است.^{۹۵} سرانجام، باید از قرآن خطی‌یی که یک اروپایی به نام یاکوب وگلی (Jacob Vogeey) نوشته است، و در حال حاضر در ماربورگ (Marburg) است، یاد کنیم. او شاگرد گلیوس بود و این قرآن را به عنوان تمرین خط عربی با استفاده از قرآن ارپینیوس و یک قرآن دیگر به عنوان نسخه پایه استنساخ کرد.^{۹۷} احتمالاً محققان بسیاری از قرآن‌هایی را که ذکر شد، پس از این که در جنگ به غنیمت گرفته شدند، خریداری

۹۳. ارپینیوس در برگ ۱۳ قرآنش به دو قرآن که در کتابخانه king نگاهداری می‌شد اشاره کرده است. *codex maior regnis, minor reg.*

۹۲. این قرآن در میان قرآن‌های دیگر در مجموعه اسکالیزه در کتابخانه دانشگاه لیدن طبقه‌بندی شده است.

۹۵. یادداشت هوبرت (Hubert) روی صفحه خالی قبل از متن:

"Je reconnai ce livre pour celuy de Monsicur Erpenius. Hubert".

[با حروف اول اسمش در بین نسخ خطی دیگرش در BNP دیده می‌شود.]

96. Wojciech Dembski, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, Warsaw, 1964 (vol. V. 1, of *Catalogue des Manuscrits Orientaux des Collections Polonaises*), p. 15, no. 1.

یک قرآن به خط مغربی که در ۱۰۰۸هـ. ۱۵۹۹/۱۶۰۰م. استنساخ شده است.

97. Adnan Jawad Al-Toma, *Die Arabischen Handschriften der Universitätsbibliothek Marburg*, Marburg, 1979, pp. 35-42, no. 1.

98. Max Müller, *Johann Albrecht v. Widmanstetter 1506-1557. Sein Leben und Wirken*, Bamberg, 1908, p. 76.

99. ÖNB, MS. 9737t, fols. 266-280.

نام‌هایی است از جاب هارتمن (Job Hartman) به سبستین تنگانگل (Sebastian Tegnagel)

* این مقاله برگرفته از بخشی از طرح دکتری اینجانب می‌باشد که تحت عنوان "آموزش زبان عربی در اروپا در دوره رنسانس" (Learnig Arabic in Renaissance Europe) به دانشگاه مطالعات آفریقایی و شرق‌شناسی لندن (London University's School of Oriental African Studies) ارائه شده است. به ویژه از بانیان نهمین کنفرانس بین‌المللی ملکم (9th MELCOM International conference) که در آوریل ۱۹۸۷م. در تونس برگزار شد و به من اجازه دادند این مقاله را بخوانم و نیز از ویراستار این نشریه دکتر یان یوست ویتکام (Jan Just Witkam) به خاطر پیشنهاد چاپ مقالات کنگره و امکان عکس برداری از هلند (۲ عکس)، و از پروفیسور آلستر هامیلتون (Alastair Hamilton) به خاطر نقد یافته‌های کمال قدردانی را دارم. برخی از تحقیقاتی که در اینجا ارائه شده یا حمایت موقوفه "Leverhulme Trust study abroad studentship" (Bernard Quaritch Ltd.) تشکر نمایم. همچنین انجام شده است؛ و وقت آن رسیده است که از همکارانم در شرکت برنارد کواریچ (Bernard Quaritch Ltd.) تشکر نمایم. همچنین از تمام کتابدارانی که به من اجازه دادند از مجموعه‌هایشان در این تحقیق استفاده کنم، به ویژه از کتابداران دانشگاه گرونینگن (هلند) (Groningen University)، دانشگاه لیدن (Leiden University) و کتابخانه بودلیان آکسفورد (Bodleian Library) به خاطر اجازه چاپ و تهیه تصاویری که در این مقاله آمده است، سپاسگزارم.

اختصارات به کار رفته در مقاله.

ASF = مرکز اسناد ملی، فلورانس (Archivio di Stato, Florence)
 BLO = کتابخانه بودلیان، آکسفورد (Bodleian Library, Oxford)
 BNF = کتابخانه ملی، فلورانس (Biblioteca Nazionale, Florence)
 BNP = کتابخانه ملی، پاریس (Bibliothèque Nationale, Paris)
 BSB = کتابخانه ملی باواریا، مونیخ (Bayerische Staatsbibliothek, Munich)
 BV = کتابخانه واتیکان (Biblioteca Vaticana).
 NB = کتابخانه ملی اتریش، وین (sterreichische Nationalbibliothek, Vienna)
 UBL = کتابخانه دانشگاه، لیدن (Universiteitsbibliothek, Leiden)

ALCORANUS MAHOMETICUS,

Das ist:

Der Türcken Alcoran / Keli- gion vnd Aberglauben.

Auß welchem zu vernemen / Wann vnd woher
ihr falscher Prophet Nachomet seinen Ursprung oder anfang
genommen / mit was gelegenheit derselb diß sein Fabelwerck / lächerliche vnd
narrische Lehr gedichtet vnd erfunden / Auch von seinen Träumen vnd
verführischem Menschentand / Benebens von der Türcken
Gebett / Almosen / Fasten / sampt andern Gottes
diensten vnd ceremonien.

Erstlich auß der Arabischen in die Itallanische: Jetzt aber
inn die Deutsche Sprach gebracht.

Durch ic. Herrn Salomon Schweiggern / Pre-
digern zu vnser Frauen Kirchen inn Nürnberg / sampt
dessen beygefügten Vorrede /

Zu drehen unterschiedlichen Theilen / vnd angeheng-
tem ordentlichem Register inn den Druck gegeben.

Nürnberg / (Joh. W. Majr.)
1716.

Zu Elmen Holbmayers Buchladen zu finden.

liber rarus.

Handwritten notes:
Z. 11. Alcoran: Nr. 11
A. 1. 11.

کزیده ترجمه قرآن به آلمانی، از متن ترجمه ایتالیایی اثر سالمون [سلیمان] اشوايگر / Salomon Schweigger ، کشيش کلیسای نسوان، نورنبرگ، ۱۶۱۶ م. / ۹۹۴ ش.
(مجموعه شخصی دکتر عبدالکریم گلشنی)